

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

Извори права и државно уређење
средњовековне Русије

Sources of law and state organization
of medieval Russia

(мастер рад)

Професор:
др Александар Ђорђевић

Студент:
Катарина Тасић
M021/21-0

Ниш, 2022. године

САДРЖАЈ

	страна
УВОД.....	8
1. Утицај Римског и византијског права на право Кијевске Русије.....	10
2. Правни извори Кијевске Русије	13
2.1. Уговори руских кнежева	14
2.2. Црквени устави	18
2.3. Руска Правда	20
2.3.1. Кратка Правда – Правда Јарослава	22
2.4. Псковска судна грамота	23
2.5. „Грамоте Новгорода и Пскова“	24
2.6. „Берестјане грамоте“	25
3. Средњовековна Русија	29
3.1. Кијевска Русија	29
3.1.1. Други државотворни центар Русије	32
3.1.2. Удео кнежевине.....	35
3.1.3. Новгородска република.....	40
3.1.4. Псков	43
3.2. Владари Кијевске Русије	44
3. Државно уређење Кијевске Русије	48
3.1. Кнез	50
3.1.1. Кнежева дружина	54
3.2. Бољари и бољарска дума.....	57
3.3. Већа - Скупштине становништва	60
3.4. Сабори.....	61
3.5. Сеоска властелинства	62
ЗАКЉУЧАК	65
ЛИТЕРАТУРА	66

УВОД

Кијевска Русија је била типична феудална држава средњег века, настала као резултат војног уједињења источнословенских племена које су прерасле племенске односе. Заправо, локални правни систем је у великој мери формиран из ових предуслова. Њени извори били су засновани на веома широкој бази општих и посебних закона. Како би боље разумели правне изворе и њихов настанак неопходно је описати облик власти и владавине Кнеза у Кијевској Русији.

Кијевска Русија као прва позната државна организација Источних Словена, настајала је током 9. века на просторима од Балтичког мора до јужних руских степа, на подручју од Новгорода на северу, до Кијева на југу. Као јединствена држава трајала је до краја владавине великог кијевског кнеза Владимира II Мономаха, тј. до прве половине 12. века. После његове смрти, на територији прве руске државе са центром у Кијеву, настају многобројне удеоане кнежевине. Државна самосталност биће прекинута у другој половини 13. века, освајањима од стране Монгола (Татара). Под туђинском влашћу која је трајала готово два века, независност ће успети да очувају једино северозападни древноруски градови Новгород и Псков, најразвијенији и најбогатији центри некадашњег јединственог древноруског државног простора. Поновно обједињавање свих руских земаља у једну државну организацију одвијаће се под вођством московских кнежева од краја 15. века. Они ће у борби са монголским окупаторима изградити нову руску државу са центром у Москви.¹

Повест минулих лета почиње ауторовим обећањем да ће описати „откуд је пошла Руска земља, ко у Кијеву поче први да кнезује и откад је постала Руска земља“.² Израз *земља* у овој реченици се не употребљава као географски термин, већ као синоним за „државу“. Није случајно то што се у Кијевском раздобљу за „државу“ и „владу“ користио читав низ термина. Та палета термина нам указује на разноликост кијевске државе, која се састојала од различитих „земаља“. Оне су у почетку биле уједињене влашћу кнеза Кијева, да би касније свака имала сопственог кнеза³. Свака „земља“ се простирала око своје престонице „города“, а сви околни градови у „земљи“ били су „околни градови“ – „пригороди“, док су се сеоска насеља називала „волости“ (што је

¹ А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013. стр. 10-26.

² В. Г. Владимирович, *Кијевска Русија*, Утопија, Београд 2013. стр. 192-297.

³ Старословенска реч за владара је књаз. Реч потиче од старогерманске речи *kuning* која значи краљ.

множина речи волост – „власт“). Свака староруска „земља“ је у основи била град-држава у класичном смислу речи.

Рјуриковим доласком у Новгород, а потом Олеговим у Кијев, кнежевска власт била је наметнута овом систему градова-држава. Самим тим, постојећем систему власти додат је и елемент личне власти кнеза. Снага сваког кнеза почивала је на кнежевој дружини – приватној војсци, којом је сваки кнез успостављао ауторитет у „држави“ и вршио одбрану „државе“ од спољних непријатеља. Временом, формирањем кнежевог двора, постепено се развијала и нова администрација. Било је то преношење патримонијалне идеје у државне оквире, што је водило делимичном стапању јавног „земаљског права“ и приватног „кнежевског права“.

Облик државног уређења у Кијевској Русији представљао је мешавину три класична облика. Може се рећи да је Кнез престављао монархијски елемент, „дружина“ аристократски, а веће „деморкатски елемент“. Сваки од ових елемената представљао је базу (нематеријално право) креирања материјалног права и његове даље кодификације, односно примене и прилагођавања.

Покрштавањем Русије и црквеног благослова кнежевској власти, кнежевска власт је попримила државнички аспект. Кијевска Русија била је под непосредном влашћу владајућег кнеза, док је у осталим земљама кнез имао свог намесника, обично једног од синова. Упркос прикључењу Кијевској Русији, свака држава (осим Древљанске) сачувала је у великој мери свој идентитет (одређену независност) што се и показало након смрти кнеза Јарослава, када су се „земље“ изнова груписале сходно власти његових потомака. У свакој „дражави“ учврстио се засебан огранак династије Рјуриковича, осим у Новгороду, где се кнез бирао из читаве владарске породице.⁴

⁴ Треба нагласити да термин „династија Рјуриковича“ који је општеприхваћен међу историчарима није коришћен у кијевском раздобљу. Кнежеви Кијевске Русије су тежили да подвуку јединство свог рода, говорећи да су „*унуци заједничког деде*“, при чему се Рјурик у том контексту ту никад не помиње. Обично се за родоначелника сматрао Јарослав Мудри. Тек почетком московског раздобља, Рјурик је признат за оснивача по којем је та династија добила име.

1. Утицај римског права и византијског права на право Кијевске Русије

У средњем веку у западној Европи преплитала су се два правна система: германски и римски. С обзиром на то да су германски народи редом заузели бивше провинције Римског царства, са собом су донели и своје обичаје и традицију који су за њих имали трајну снагу. Готово свуда на Западу ово германско право постепено је надвадало римско. У јужној Европи, пак, римско право није било потпуно истиснуто. Крајем 11. века за њим се, очигледно, обнавља интересовање. Била је то последица деловања коментатора или тзв. глосатора⁵ Јустинијанове Дигесте. Главни центар правних студија у 12. веку била је школа у Болоњи. Овај покрет у правним наукама довео је до тзв. „прихватања римског права“ у већини земаља континенталне Европе. Био је то подужи процес. На пример, у Немачкој је римско право прихваћено тек у позном 15. веку.

Напредовање правних наука у Русији имало је другачији ток. Русија, осим Закавказја, Крима и Бесарабије, никад није била део Римског царства. Самим тим, традиционално словенско право, по много чему сродно германском, у историјској перспективи чинило је првобитну основу руског права. Како је Русија географски и пословно била повезана с Византијским царством, она је уједно била отворена за утицаје византијског права и пре преобраћења земље у хришћанску веру. Руско-византиски уговори из 10. века веома су важни за разумевање тог процеса.

Византијско право, са изузетком канонског права, представљало је директан исторјски наставак римског права. У рановизантијском периоду, у време цара Јустинијана I, римско право је коначно кодификовано. Тако се преко Византије Русија доста рано упознала са римским правом. Након покрштавања Русије, прихватање византијског права постало је неизбежно, нарочито на пољу канонског права. Византијски зборници црквених канона и царских декрета о цркви били су познати као номоканони. Постоји неколико редакција номоканона. Из Црквеног устава кнеза Владимира знамо да је он консултовао једну од збирки. Руски израз за номоканон јесте Крмчија.⁶

⁵ Глосатор је аутор глоса, односно објашњења или коментара одређеног текста. У ужем смислу, глосатори су правници који су деловали у XII и XIII веку широм Италије, Немачке и Француске. Глосатори представљају колевку јуриспруденције и они су заједно сачињавали школу у којој су размењивали мишљења и ставове, али и преносили знање другима. Поред тога, глосатори су спроводили и детаљне студије одређеног текста које су резултирале збиркама објашњења. Њихов посао је, у суштини, био оживљавање класичног римског права.

⁶ Н. Суворов, *Учбеник црквеног права*, Москва 1912. стр. 139-152.

Што се Византијског световног права тиче, најпопуларнији зборници попут Еклоге, прохориона и Земљорадничког закона (*Номос георгикос*) били су добро познати средњовековној Русији. Већ у кијевском раздобљу, у словенском преводу били су доступни изводи из *Екологе* и *Прохориона*, ако не и целовити текстови. Земљораднички закон преведен је вероватно крајем 12. века или почетком 13. века. У 10. веку у Бугарској је сачињен словенски правни приручник *Закон судњи људем* који се углавном заснивао на Еклоги и био поприлично популаран у Русији.

Као последица превођења поменутих законских компилација и приручника, руски правник 11. и 12. века, чак и ако није познавао ниједан други језик осим словенског, имао је на располагању прилично добру залиху правничких књига. За оне који су знали грчки језик били су наравно, доступни изворни законици. Међутим, треба нагласити да се, иако су руски правници били упознати с византијским правом, прва редакција Руске правде „*Lex Rossica*“ записана почетком 11. века и позната као *Правда Јарослава Мудрог*, заснивала се на словенском традиционалном праву слично англосаксонским законима, Салијском закону „*Lex Salica*“ и другим такозваним варварским законима „*Leges Barbarorum*“.

Други руски законик, познат као *Правда Јарослављевих синова*, настао је око 1072. године. Тај законик је углавном посвећен заштити кнежевих службеника и велепоседника. Његови извори су разни владарски декрети. Ипак, на основу садржаја Правде Јарославича, може се претпоставити извештај немачког кнежевског и византијског права. Такозвана, *Опширна редакција Руске правде*, чија је дификација вероватно изведена током седме деценије 12. века, далеко је детаљнији законик него прва два. Она открива рад правника добро упућеног у византијско право.

Поређење различитих верзија *Правде* помаже у разумевању метода кодификације које су примењивали руски правници. Полазећи од конкретног случаја, постепено су градили опште правне норме. Када су становници Дорогобужа убили надзорника коњушнице кнеза Ијаслава I, владар је наредио да убице плате крвину од 80 гривни. Тако *Правда Јарослављевих синова* прописује крвину од 80 гривни за убицу било којег кнежевог надзорника коњушнице, уз подсећање на случај из Дорогобужа. Ипак, у прерађеној верзији *Правде*, такозваној *Опширној редакцији*, изоставља се чак и подсећање на тај случај.

У другом случају, *Правда Јарославича* садржи члан којим се прописује глоба за убиство кнежевог хопа⁷. Кнежеви пастири најчешће су били његови робови. У одговарајућем одељку *Опширне Правде* реч „пастир“ замењује се речју „роб“ (холоп), чиме је члан са одређених случајева проширен на опште.

Други интересантан пример приређивачких метода руских правника је спајање *Правде са Законом судњим људима* из 10. века који је већ поменут. Комбинована верзија ова два законика појављују се крајем 12. века и почетком 13. века. У сваком случају, када византијски приручници приписују бичевање или друге облике физичког кажњавања, *Правда* их замењује новчаним глобама по принципу – колико удараца бичем толико гривни.⁸

⁷ тј. Пастира који је добио назив према бројним људима пшеничног порекла који су припадали племену Хоп

⁸ С. В. Иошков, *Руска Правда*, Москва 2007. стр. 137.168.

2. Правни извори Кијевске Русије

Као у случају западноевропских држава, руски правни систем је имао прилично типичне изворе. Најважнији извори средњовековног руског права су:

1. *Обичајно право*. Обичајно право је формирано током векова у облику неписаних правила (норми) и традиција у друштвима словенских племена, из генерације у генерацију. Наравно, ови прописи нису нестали са порастом државности. Напротив, већина њих је интегрисана у нови систем друштвене организације и временом кодификована у правној форми;
2. *Кнежевски уговори и споразуми*. Први су, на пример, трговински споразуми са Византијом. У циљу склапање трговинских трансакција које су биле корисне за кнежевске трговце (то је укључивало чак и интерне споразуме између појединих кнезова међу собом). Сарадњом са Византијом неминовно је долазило до утицаја византиског права на правни систем Русије;
3. *Кнежевски статутути (зборници) и црквени канони*. То су били правни или казни прописи. Најпознатији међу њима су "*Руска правда*" од стране Јарослава и „*Псковска судна грамота*“. Поред тога, сами кнезови су издавали црквене прописе, од којих су неки преживели до нашег времена. Најважнији од тих докумената су црквени статутути Владимира и Јарослава. У доба кнежевске владавине били су изузетно важни као документи црквеног судског поступка. Генерално, канонско право је регулисало следеће односе:
 - Између државе и цркве.
 - Унутар саме цркве.
 - Поред тога, свештеници су били одговорни за закључивање и распуштање бракова, као и за надзор моралне и етичке стране живота друштва и његових појединачних представника.

Извори права старе средњовековне руске државе у периоду од 11. до 15. века су многобројни и разноврсни. Ипак, међу њима треба издвојити два кључна обимнија правна зборника преко којих је могуће сагледати развој древнорусског права у целини, а посебно уговорног тј. облигационог права. То су „*Руска правда*“ и „*Псковска судна грамота*“. Они су обележили две епохе у развоју средњовековног руског права. Друге две групе извора права значајне су као доказ о примени норми „*Руске правде*“ и

„Псковске грамоте“. То су приватноправне писане исправе и тзв. „берестјане грамоте“. За разлику од законика, оне су директно или индиректно везане за конкретне правне послове. Први корпус докумената тиче се најразличитијих правних послова приватног права, међу којима доминирају писани уговори о купопродаји, размени и поклону непокретности. С друге стране, „берестјане грамоте“ су углавном посредно сведочанство о постојању у пракси великог броја облигационих уговора. Међу њима има и оних уговора који нису били предвиђени зборницима права, већ су били утемељени у старом руском обичајном праву. Остали древноруски извори права, међу којима треба издвојити „Судебник цара Ивана III Василевича“⁹ с краја 15. века, садрже много мањи број норми приватног права у односу на све поменуте правне споменике.¹⁰

Уговори руских кнежева Олега и Игора са Византијом 911. и 944. године представљају прворазредне правноисторијске изворе, из којих се разазнаје доста чињеница о друштвеном уређењу и правном поретку, па и о правној култури, древне руске државе у првом веку њеног постојања.

2.1. Уговори руских кнежева

Олегов Уговор из 911. године садржи одредбе које наговештавају тадашњи друштвени и правни статус појединих категорија становништва, као и прописе грађанског и кривичног права.

Из прве групе одредби види се да је Олег себе титулисао као "руског великог кнеза", те да се Уговор закључује не само у његово име, већ и у име светлих кнежева, светлих бојара и целе Русије. Тако се из ових делова Уговора види да врховну власт има велики кнез, да постоје и кнежеви њему потчињени који су нека врста његових помоћника у вршењу власти, али и да постоје бољари као највиша класа по угледу и богатству која се, међутим, не идентификује са кнежевима. У Уговору се помиње и слој крупних трговаца који са својом робом, одлазе у стране земље и који се третирају као засебан сталеж, са сопственим правима. Чељадин се појављује као ствар у пуној

⁹ Иван III Василевич (рус. *Иван III Василевич*; Москва, 22. јануар 1440 — Москва, 27. октобар 1505) је био велики кнез московски, а од 1462. и „свих Руса“ пошто је ујединио велик број кнежевина. Такође је познат као Иван Велики (рус. *Иван Великий*). Ослободио делове земље од Монгола, ојачао централну власт, а 1497. године издао први руски зборник закона „Судбеник“. Због женидбе са византијском принцезом Зојом, сматрао се наследником Источног римског царства и у његово време први пут се јавила идеја о мисији Руског царства као заштитника православља у ком би Москва била „Трећи Рим“.

¹⁰ А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013. стр. 10-26.

приватној својини господара, коме се гарантује да га може тражити где год хоће, уколико му буде украден. Из једног члана Уговора види се да су Руси продавали робове у Византији као и сваку другу робу, али и да су их куповали.¹¹

Из оних делова Уговора који се тичу грађанског права, види се да право штити приватну својину само ако је "законита", али се не објашњава ближе шта се подразумева под законитим поседовањем. Схватање о приватној својини појединца, насупрот колективној својини, према духу Уговора, већ је у ово време толико унапредовало, да Уговор говори чак о одвојеној имовини мужа и жене. Уколико убица побегне, сродници убијеног могу се намирити из имовине која њему "законито припада", али од његове жене не може се по том основу узети "оно што је по закону њено". Овде су и одредбе које помињу руско наследно право. Види се да оно познаје и законско и тестаментално наслеђивање. "Уколико неки Рус умре без завештања, или поред себе није имао своје ближње, тада његова имовина да се пошаље у Русију, његовим сродницима. Али ако је за своју имовину сачинио завештање, онда ће онај кога је он именовао за наследника имања узети оно што му је намењено, тј. наследиће имовину. Мада се ова одредба Уговора тиче судбине имовине руског трговца који би умро на територији Византије, значајан је посредно и за разумевање руског стварног права. Показује да је имовина припадала појединцу, а не роду; уколико би припадала роду, а појединац њоме располагао само у име рода, он свакако не би имао право да њоме располаже путем тестаменталног. Кривичноправне одредбе у себи садрже и неке назнаке о кривичном поступку. Један члан говори о томе како ће се судити за убиство и каже да ће се поклонити вера доказима са лица места, а "страна која захтева да се не поверује" дужна је да положи заклетву "по својој вери". Уколико се после "испитивања" покаже да је заклетва била лажна, кривоклетник ће бити кажњен. Мада се суд изричито не помиње, из смисла текста јасно је да се о убиству расправљало пред судом, али нас Уговор оставља без одговора ко суди Русима који привремено бораве на територији Византије. Већина аутора сматра да су трговцима судили људи из саме њихове средине, вероватно још пре поласка на пут овлашћени од стране кнеза да, уколико се укаже потреба, обављају ту функцију.

Из Уговора јасно произилази правило које је вероватно важило у тадашњем древноруском праву, да се убица кажњава смрћу на лицу места, односно по речима Уговора "да умре онде где је извршио убиство". Уколико је побегао или се скрива,

¹¹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр.36-93.

дозвољено је намирење родбине убијеног из имовине убице, али само лично његове, а не и оне која је својина његове жене. У време Олега, дакле, крвна освета се, по свој прилици, превазилазила тако што је за убицу већ прописана смртна казна, а откуп – тек ако је кривац недоступан. Уговор предвиђа и трећу могућност, за случај ако је убица побегао, а није оставио имовину. Тада се трагање за њим не обуставља, већ се наставља, све док не буде пронађен и кажњен смрћу. Увреда нанета ударцем мача или неким другим оруђем, без обзира да ли је проузроковала повреду, кажњава се новчано са пет литри сребра. Уколико кривац нема довољно пара да плати, платиће колико има, "свући ће са себе и одећу у којој иде, а за остатак ће се заклети по својој вери да нема никога ко му може помоћи у плаћању, чиме се потраживање гаси". Ова одредба Уговора значајна је зато што указује на правни институт "дикаја вира", којим се прописује да и општина одговара за новчану казну досуђену њеном члану. У пуном виду, "дикаја вира" биће развијена тек у *Руској правди*, али се и овде јасно види да је материјална одговорност кривца, у извесним случајевима, прелазила на његове сроднике. Уколико би неко убио лопова ухваћеног на делу, а овај је био наоружан и пружао отпор, за такво убиство није позиван на одговорност. Ако савлада лопова, свеже га и преда суду, украдено се враћа власнику, а лопов, као обештећење, плаћа још и троструку вредност украдених ствари. Из Уговора се још види да уколико украдене ствари нису више код лопова, његова је обавеза да плати четвороструку њихову вредност. Да би се искључила могућност било какве самопомоћи, истом одредбом Уговора забрањује се да оштећено лице, сумњајући на некога да му је нешто украо, по сопственој иницијативи претреса кућу осумњиченог, или му одузима неке ствари под видом законитог потраживања. Најзад, Уговор из 911. године, садржи и право Руса да са територије Византије сами спроводе у Русију своје сународнике који су извршили неко кривично дело. У том случају, једино су дужни да о овоме известе византијског цара.¹²

Уговор Игора са Византијом из 944. има већи број одредби од Олеговог уговора из 911. године, одредбе су обимније и подробније, међутим, његова обимност, у ствари, потиче од тога што има доста понављања. И. Бељајев је на својим предавањима из Историје руског права још шездесетих година 19. века издвојио седам битних правних и историјских чињеница на које упућује Уговор кнеза Игора. То је најпре састав руских изасланика, који показује значај "земшчине" у древној Русији. Уз изасланике самог кнеза Игора, његове жене Олге и њиховог сина Свјатослава, у делегацији су били и

¹² Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр.36-93.

опуномоћеници крупних трговаца и знаменитих дружиника, па чак и изасланик неке Сфандре (Улебове жене) и неке Предиславе. Обе су се, очито, самостално бавиле извозном трговином. Тако су, у закључивању Уговора са Византијом, преко својих изасланика, учествовали различити слојеви становништва. Само појављивање у руској делегацији посланика двеју жена, већ прилично говори о изузетно повољном положају жена у Русији.

Следећа битна чињеница тиче се значаја бољара, као највишег друштвеног слоја, пошто њихови изасланици тада равноправно са изасланицима кнежева учествују у закључивању овог Уговора. Најкрупнији бољари, по свој прилици, имали су у то време висок друштвени положај, независно од службе кнезу.¹³

Најкрупнији трговци су, очито, још у време кнеза Игора, не само засебан staleж, већ и значајна друштвена снага, будући да равноправно са кнезом учествују у закључивању једног међународног уговора. Верска толеранција међу житељима Придњепровља, јесте следећа чињеница коју открива Уговор из године 944. Већ у његовом првом члану изричито се напомиње да постоје и крштени и некрштени Руси, па се за прве каже да ће, уколико не поштују Уговор, "примити казну од Бога Сведржитеља", а за друге да им неће помоћи њихов бог Перун. Потврђујући у завршном делу Уговора своју сагласност са његовим одредбама, хришћански изасланици заклињу се својом црквом Св. Илије у Кијеву, а некрштени – својим штитовима и мачевима.¹⁴

Следећа битна чињеница коју сазнајемо из овог Уговора је постојање писаних исправа које државна власт издаје приватним лицима, као новина у државном и правном животу Русије кнеза Игора. Трговцима који би кретали пут Византије, кнез ће издавати "путне повеље", како би Грци по томе знали да ли бродови долазе као мирољубиви. Ранија пракса била је да оне који путују у стране земље кнез снабдева само својим печатом – сопствене изасланике златним, а остале трговце сребрним.

Кривичноправне одредбе о разбојништву значајне су по томе што Уговор тежи да приближи казне којима се за ово кривично дело кажњавају Руси и Византинци. "Ако се неко од Руса усуди да нешто отме силом од наших људи и у томе успе, биће жестоко кажњен, и за оно што је узео, платиће двоструко, а тако ће бити кажњен и Грк, уколико

¹³Са јачањем кнежеве власти, у нешто каснијем периоду, значај бојара је ослабио, и они се више не помињу у повељама као неки особени друштвени слој који има право да његови представници заједно са кнезовима учествују у издавању повеља.

¹⁴Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр.36-93.

то исто учини Русу", прописује Уговор.¹⁵ У погледу обичне крађе, пак, исти овај члан прописује да лопов плаћа, као обештећење уз враћену ствар, износ вредности ствари, односно у случају да сама ствар није могла да буде враћена, плаћао је њену дуплу вредност. У односу на сличне прописе о крађи из Олеговог Уговора, казна за крађу по овом Уговору из 944. године двоструко је блажа.

2.2. Црквени устав

Црквени устав кнеза Владимира I је најстарији правни споменик из периода хришћанске Русије. *Устав кнеза Владимира I Свјатославича о судовима црквеним и десетку*¹⁶ до нас је стигао унутар преписа једне велике Крмчије из 13. века, урађене по налогу новгородског кнеза Дмитрија, дакле, као део правног зборника израђеног за званичне, државне потребе. Због реченице "примио сам свето крштење од цара грчког и од Фотија, патријарха цариградског", многи су историчари посумњали да је Устав донео кнез Владимир, пошто њега, заиста, није могао да крсти Фотије, који уопште није његов савременик. Изношене су и хипотезе да је овај текст написао неки монах, много година после кнеза Владимира, па је његов настанак везиван и за 12. и за 13. век. Бројнији су, међутим, аргументи у прилог аутентичности и веродостојности Устава, а реченица о Фотију тумачи се као настојање Владимира да истакне како је примио крштење и учење Православне цркве онако како га је утврдио велики Фотије.

Као први општи правни акт који је регулисао однос Руске цркве према друштву, овај Устав узиман је касније као прототип. На њега се, као на један од основних закона Руске цркве, позива чак и Московски сабор 1556. године, али и патријарх Адријан, савременик Петра Великог. За разлику од већине западних ранофеудалних држава које су примањем хришћанства из Рима примиле и постојеће одредбе о приватноправним односима цркве, у владимирској Русији кнез сам издаје закон којим уређује однос Цркве и друштва, а од Византије преузима само чисто црквено право. Прописе којима се регулишу грађански односи Цркве, кнежеви, дакле, доносе сами. Зато и постоје значајне разлике између Владимировог Устава и Фотијевог Номоканона, који је послужио само

¹⁵ Намерно је изабрана формулација о "жестоком кажњавању", без ближег навођења казне (само се каже "по закону грчком, по пропису и закону руском"), пошто су се у то време казне у једној и другој држави прилично разликовале. У Византији су биле честе неке телесне казне које Русија није познавала све до XVI века.

¹⁶ Његов потпуни наслов је "Устав Светог кнеза Владимира, који је крстио Руску земљу, о црквеним судовима".

као образац. Први део Владимировог Устава садржи одредбе о убирању десетка за цркву од судских прихода кнеза, трговачких дажбина које иду у кнежеву касу, кнежевих кућа, стада и земљишта. Правила о црквеном десетку послужиће као образац и потоњим кнежевима, али ће, према приликама, неки од руских кнежева за цркву издвајати и више.¹⁷

Правила о црквеним судовима су садржана у другом делу, којима је у надлежност стављено суђење свих спорова из породичног и наследног права. Свим људима Црква суди и за дела вражбине, бајања, прављења отрова, ненапуштања паганских обреда и сујеверја, повреду гробова. Црква суди и свим људима под њеном управом. Све ово је у складу са византијским Номоканоним који је био обавезан за читаву Источну цркву. Оно у чему се разликује, јесте да је Владимир, такође узимао за себе све судске таксе црквених судова, остављајући и овде Цркви само десетак. Друга разлика била је та што је прописао да и у световним судовима седи митрополит или његов намесник, како би члановима судског већа предмете објашњавали у духу хришћанског учења. Црквени надзор над трговачким вагама и мерама, прописан је у трећем делу Устава. Ово је преузето директно из византијског законодавства. Остаће дуго на снази у Русији, а биће поновљено и у уставима из 14. и 15. века. У Смоленску, ваге и мере чуване су у порти цркве Пресвете Богородице, у Новгороду – у цркви Јована Претече, у Пскову у цркви Св. Тројице.

У четвртом делу говори се о "људима црквеним"¹⁸. Установе под покровитељством Цркве, по Владимировом Уставу, биле су коначишта, старачки домови, болнице и њихови лекари. Сва ова лица и установе, дакле, налазе се под пуном управном влашћу Цркве, али и под њеном јурисдикцијом. Све спорне предмете који би се на било који начин тицали њих, решавају или епископи или судије које они постављају. Уколико се предмет на неки начин тицао и "нецрквених људи", судио им је заједнички, мешовити суд.

Црквени устав Јарослава Мудрог несумњиво припада групи најважнијих правних споменика новокрштене Русије, око његовог аутентичног, изворног садржаја, било је доста спорова у литератури, будући да је до нашег времена дошао преко много каснијих, прилично искварених преписа. У науци се, као најближи првобитном

¹⁷ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр.36-93.

¹⁸ тј. онима који се налазе под влашћу и покровитељством цркве: целокупно свештенство и њихове породице, ходочасници, робови ослобођени за покој душе њихових власника (уколико се нису "уписали" у неку општину), старци без породичне неге, удовице, сиротиња, хроми, слепи и други инвалиди.

садржају, сматра текст Устава записан у 15. веку у Летопису града Перејаславља Суздаљског. Упоредном анализом свих сачуваних варијанти, дошло се до неколико неспорних закључака: Устав је заиста дело сина кнеза Владимира, Јарослава Мудрог, не противуречи Руској правди, а врло је вероватно да је донет истовремено са њом, будући да су измене одредби претходног, Владимировог Устава, потпуно сагласне са тзв. Кратком правдом. Овим Уставом црквени суд се одваја од световног, државног суда. По Владимировом Уставу, црквеном суду присуствује кнежев представник (тиун), а на световном – епископски намесник. У Јарославовом Уставу тога више нема. Док се Владимир као новокрштени кнез трудио да што више прошири надлежност црквеног суда на све видове кривичних дела, Јарослав, напротив, црквену јурисдикцију своди само на дела која се непосредно тичу цркве, морала и породичних односа. Суђење у тим делима Јарослав препушта епископу. Одриче се кнежевских девет десетина судских такси од пресуђивања тих дела, али извршење пресуде црквених судова и у тим делима предаје у руке световној, а не црквеној власти. У овоме, Устав потпуно следи византијско законодавство, које је црквеним судовима практично оставило изрицање само духовних казни. Овај начин извршења пресуда црквених судова постаће трајно обележје руског процесног права.¹⁹

За све припаднике Цркве, Епископски суд је неприкосновен, али су по Јарославовом Уставу, од тога ипак изузета кривична дела убиства и крађе. Таква решења биће понављана у свим даровницама (повељама о даривању²⁰) Руске цркве чак и у 16. веку, у коме суђење о кривичним стварима припада једино кнежевом судству. По Уставу Владимира, нигде се нису помињале казне које ће изрицати црквени судови, па се основано претпоставља да су у том погледу судови били упућени на византијски Номоканон, док је Јарослав у свом Уставу све телесне казне из Номоканона заменио новчаним.

2.3. *Руска правда*

Руска правда ("Русская правда") први је значајнији правни зборник Кијевске Русије и један од најважнијих извора древнорусског права. *Руска правда* је споменик ранофеудалног права и ранофеудалног друштва. Сматра се службеним, званичним

¹⁹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр.36-93.

²⁰ Повеље су владаочеве наредбе, укази (слов. повелевати – заповедати), које су владоци издавали повлашћеним сталежима: цркви, световној властели и градовима, понекад и привилегованим грађанима.

државним закоником. Претежно је световног карактера, будући да нема много норми које се преплићу са канонским правом. Њен текст пронашао је В. Н. Татишчев 1738. године, унутар текста једног новгородског Летописа из средине 15. века. Текст *Руске правде* први пут објављен је 1767. године. Та верзија се сматра најстаријом и садржински најближом оригиналу из 11. века. У правноисторијској науци позната је под називом *Кратка правда* или *Кратка редакција Руске правде* ("Краткая правда"). Постоје само два преписа *Кратке правде* из средине 15. века. Један је познат под називом *Академијин*, а други под називом *Археографски*.²¹

Проширена редакција Руске правде, у науци позната као *Ши́ра правда* или *Ши́ра редакција руске правде* ("Пространная правда"), заснована је на тексту *Кратке правде*, Уставу кнеза Владимира II Мономаха и законодавству других руских кнежева. Постоји више од стотину преписа *Шире правде* који су доспели до нашег времена, али је у стручној употреби најчешће такозвани *Тројицки рукопис*. Он је пронађен унутар правног зборника из 14. века "*Мерило праведное*". Сматра се да је овај препис настао на основу оригинала од 12. века, као и на основу текстова са почетка 13. века.²²

Правноисторијска истраживања о *Руској правди* као првом и најзначајнијем извору древноруског права веома су бројна. Могу се поделити у две етапе – истраживања из до револуционарног периода и она из совјетског периода.²³

Кратка правда садржи 43 члана и обухвата три целине: *Правда Јарослава* донета за време владавине великог кнеза Јарослава Мудрог (1-18 члан); *Правда Јарославича*, записана за време владавине синова кнеза Јарослава (19-41); накнаде мостарима и сакупљачима новчаних казни (последња два члана). *Ши́ра правда*, која је заснована на

²¹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 92.

²² М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской правды*, Москва 1953, стр. 17

²³ Најзначајније студије о Руској правди тзв. "дореволюционарне епохе" су: Н. М. Карамзин, *История государства Российского*. Т. I. Санкт Петербург 1842, И. Ф. Эверс *Древнейшее русское право в историческом его раскрытии*, Санкт Петербург 1835, Н. В. Калачов, *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды*. Вып. I, 2-е изд., Санкт Петербург 1880, М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Киев 1907. У "совјетској епохи" најзначајнија су следећа истраживања: С. В. Юшков, *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение*, Москва 1950, М. Н. Тихомиров *Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953, *Правда Русская*. I. Тексты. под ред. Б. Д. Грекова, Москва Ленинград 1940, М. Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правды*, Москва 1988. Нумерација чланова која је прихваћена у данашњој науци дело је Б. Д. Грекова. Она је преузета у Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1, Москва 1984. где је објављен текст *Кратке* и *Шире* руске правде са коментарима. Велики допринос правноисторијској науци у проучавању историје руског и словенског права припада професору Д. Николићу, који је први преводилац *Руске правде* на српски језик. Превод њеног текста први пут на нашем језику објављен је у Д. Николић, *Древноруско словенско право*, (стр. 203-225). Тај превод са стручним коментарима преузет је у хрестоматији Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2011.

тексту *Кратке правде*, може се поделити на једанаест тематских целина, како је то учинио Д. Николић.²⁴

Руска правда садржи много више норми кривичног и јавног права, а знатно мањи број норми приватног права. Што се тиче уговора облигационог права, она има већ довољно развијен систем уговора, тј. садржи правне норме које се посредно или непосредно односе на уговор о купопродаји, уговор о зајму, уговор о остави и уговор о најму радне снаге.²⁵

2.3.1. Кратка правда – Правда Јарослава

Правда Јарослава, прва целина унутар *Кратке правде*, представља прворазредни споменик старословенског права. Садржи норме (чл. 1–18. *Кратке правде*) за које већина истраживача сматра да су настале још пре изграђивања државне власти, као старински обичаји којима је тек касније, накнадно, дат карактер правних норми, преко њиховог одабирања и санкционисања од стране ранофеудалне државе оличене у великом кнезу Јарославу Мудром. Познато је да се мишљења научника око тачнијег одређивања године настанка овог законског текста веома разилазе. Ипак, чак тројица међу најугледнијима, Б. Греков, Л. Черепнин и А. Зимин, аргументовано пледирају да као такву треба узети годину 1016. под којом је текст *Правде* и унет у Новгородски летопис из 15. века. Летопис, наиме, на том месту говори да је Јарослав, сазнавши за смрт свога оца, великог кнеза кијевског Владимира (1015), кренуо са Новгородцима у поход на Кијев и сукобио се са војском узурпатора престола Свјатополка (1015-1019), Владимировог братанца и усвојеника. Своје саборце у том походу Јарослав је, наводно, издашно новчано наградио, дао им *Правду*, *Устав* и *Повељу о повластицама*, па их послао натраг у Новгород речима "држите се тога што сам вам написао".²⁶

Има доста индиција да је *Правда Јарослава* састављена на основу исконских руских и уопште словенских обичаја, али не и без утицаја зборника *Закон Судњи Људем*. Из самих одредби *Правде Јарослава* може се наслутити да је овај законски текст Јарослав заиста дао Новгородцима у знак захвалности за њихову помоћ током његове борбе са Свјатополком. Тако, на пример, у њему нема ни помена о судским таксама које би ишле

²⁴ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд 2000. стр. 127-155.

²⁵ А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013. стр. 10-26.докторат

²⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000., стр. 36-92.

кнезу, нити о било каквом учешћу кнеза у судским пословима; суђење у свим делима припада самој ужој друштвеној заједници, општини, а не кнезу. Али то је, вероватно, била привилегија само Новгородца, а не опште правило за читаву руску земљу, будући да су кнежеви, барем по речима из Летописа, управо били позвани да суде и управљају. Ово право им је трајно припадало, ма како да је у историјском народном предању објашњавано његово порекло. Све одредбе Правде Јарослава односе се на убиство, на остала кривична дела против личности (повреде и увреде), или пак, на групу кривичних дела против имовине.²⁷

2.4. Псковска судна грамота

Псковска судна грамота ("Псковская судная грамота") најважнији је правни споменик из епохе феудалне раздробљености Русије. Донета је највероватније крајем 14. века, мада у литератури постоје и мишљења да је записана 1467. године.⁷ За период у коме је донета карактеристично је слабљење јединства руских земаља. *Псковску судну грамоту*, међутим, никако не треба посматрати као чисто локални, псковски зборник права и обичаја. Њене норме се препознају и примењују много векова касније у разним областима Русије. За *Псковску судну грамоту* је карактеристично да не садржи норме које су већ биле прописане *Руском правдом*. Тако на пример она не садржи одредбе о робовима и купопродаји робова. Та чињеница објашњава се тиме што је положај робова и њихов правни промет био детаљно регулисан *Руском правдом* и што су те одредбе важиле и у другим руским областима и градовима, па вероватно и у Пскову. *Грамота* иначе не противуречи *Правди*, већ разрађује и допуњује њене правне норме.

Псковска судна грамота у поређењу са *Руском правдом* одсликава нову етапу у развоју руског средњовековног права и друштва. Садржи приближно исти број одредаба као и *Шира правда* (120 чланова), али се одликује развијенијим системом грађанскоправних установа и високим нивоом правне технике. Ни она до нас и нашег времена није доспела у оригиналу. За разлику од бројних преписа *Руске правде*, у науци су позната само два преписа *Псковске судне грамоте* – Воронцовски и Синодални препис.²⁸

²⁷ М. Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правде*, Москва 1988.

²⁸ Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота*, текст, комментарий, исследование, Псков 1997, стр. 89. У посебној глави ове студије која носи назив Палеографические наблюдения над списками Псковской судной грамоты, аутор детаљно анализира оба преписа, њихово порекло, сличности и разлике (стр. 89-95).

Први пут је у историјској и правноисторијској науци *Псковску судну грамоту* поменуо Н. М. Карамзин, који је публикувао њених последњих 12 чланова, из Синодалног преписа.²⁹

У погледу заступљености грађанског права, а посебно бројношћу одредби о облигационим уговорима, *Псковска судна грамота* засењује све друге зборнике руског средњовековног права. Може се слободно рећи да је она најзначајнији правноисторијски извор за проучавање грађанског и облигационог права средњовековне Русије. Она се ослања на претходно законодавство, а утиче на потоње. Превазилази у много чему и правне зборнике Московске Русије с краја 15. и почетка 16. века. Анализом њеног текста, могу се издвојити одредбе о уговору о купопродаји, остави, зајму, најму, закупу, поклону и размени.

2.5. "Грамоте Новгородa и Пскова" – објављене збирке новгородских и псковских приватноправних исправа

На територији древних руских градова Новгорода и Пскова, пронађен је велики број докумената који садрже акте јавног и приватног права. За историју руског грађанског права посебно су занимљиви имовински правни послови. Као уговорне стране појављују се физичка и правна лица. У својству правних лица, најчешће се помињу манастири и цркве, као и шире породичне заједнице, па и трговачка и занатлијска удружења. По садржини, исправе (грамоте) су различите – највећи број њих односи се на купопродају непокретности ("купчие грамоты"), затим на тестаментално наслеђивање ("духовние грамоты"). Неке су само даровне повеље ("данные грамоты"). Постоји и један мањи број исправа које садрже уговоре о залогу ("закладные грамоты"), као и исправа које садрже уговоре о размени ("менновные грамоты"). До савременог доба дошао је велики број појединачних правних аката, докумената који се сматрају прворазредним правним изворима средњовековног руског грађанског права, посебно у северозападним руским градовима Новгороду и Пскову.³⁰

У књизи *Грамоты Великого Новгорода и Пскова* објављено је више од 350 исправа, различитих докумената о унутрашњем уређењу Новгорода и Пскова, о њиховим међународним односима, односу ових градова са сопственим, кијевским и

²⁹ Российское законодательство X-XX века, Законодательство Древней Руси, Том 1, стр. 327.

³⁰ А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013. стр. 10-26.

московским кнежевима. Највише је приватноправних исправа. Уговора облигационог права има више од двеста. Кроз текст ових уговора је могуће доћи до општих карактеристика, структуре и садржине новгородских и псковских облигационих уговора. Највећи број међу њима односи се на уговор о купопродаји непокретности. Следи један број уговора о размени и поклону. Само неколико исправа помиње закључење неких других уговора облигационог права – закуп земље и уговор о зајму. Новгородске и псковске акте приредила је и објавила група аутора под руководством С. Н. Валка још 1949. године, али је ова публикација је до данашњих дана остала непревазиђена и незаобилазна за истраживаче древноруског словенског права. Акти или повеље су хронолошки поређани и обухватају период до 1478. године, тј. до 1510. године, односно до времена када су Новгород и Псков изгубили политичку самосталност. Новгородски и псковски документи су овде распоређени у неколико целина. Услед особености руског феудалног друштва, уређења и права, ове исправе у суштини јесу правни послови којима се преносила својина или државина. Стране уговорнице се разликују у односу на српско средњовековно право, будући да се владари ретко појављују као поклонодавци.

Накнадно пронађени псковски документи, по својој садржини претежно уговори облигационог права, објављени су 1966. године у студији "Новые псковские грамоты". Новопронађених 35 докумената са територије средњовековног Пскова анализирао је, приредио и публиковао Л. М. Марасинова. И међу њима има уговора о купопродаји непокретности, размене непокретности, тестамената, као и неколико аката јавноправне садржине.³¹

2.6. *"Берестяные грамоты" "Берестјане грамоте"* (*Записи на брезиној кори*)

Средином прошлог века једно велико археолошко откриће на северозападу руских простора у основи је изменило и обогатило сазнања о историји културе средњовековног руског друштва, а посебно сазнања о историји државе и права. Разлог томе је проналазак на територији Великог Новгорода првих натписа, забелешки, писама, па и правних аката на препарираној брезиној кори. Археолошка ископавања која су отпочела 1951. године трају и данас, а по свој прилици, трајаће још дуго. До сада је

³¹ Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, Москва 1966, стр. 35-43.

пронађено и прочитано више стотина *"берестјаних грамота"*, а године 2011. ова колекција је обogaћена и јубиларном хиљадитом *"берестјаном грамотом"*. По процени археолога, на простору читаве северозападне Русије може се очекивати да новим ископавањима светлост дана угледа и преко двадесет хиљада записа на брезиној кори.³²

Међу досад пронађеним записима на брезиној кори има текстова најразличитије садржине. Највећи број су писма, преписка између рођака, пријатеља, кумова или пословних сарадника. Из тих писама може се сазнати много тога о древноруској цивилизацији и култури уопште. Захваљујући огромном броју текстова које су углавном својеручно писали обични људи, изводи се закључак о веома високом степену писмености друштва којем су припадали. Још више задивљује чињеница да огроман број ових историјских споменика потиче из периода ране феудалне или феудално раздробљене руске државе – из раздобља од 11. до 15. века. Није уобичајено да у феудалним државама и друштвима тога доба постоји толико распрострањена писменост, као што је то био случај у древној Русији.

Чињеница да највећи проценат записа на брези долази са руског северозапада, првенствено из најразвијенијих градова и средина, Новгорода и Пскова, у неку руку умањује првобитно усхићење степеном свеобухватног развоја старог руског друштва. У градовима северозападне Русије, ситуација је током читавог средњег века била битно другачија него на крајњем југу или истоку древноруских етничких и државноправних простора. Будући да су били незаобилазне тачке на значајном трговачком путу од Балтичког до Црног мора³³, али и због високог нивоа развијености занатске производње, као и због близине западних градова и северноевропских мора, Новгород и Псков су се у оквирима државног и цивилизацијског простора старе Русије издвајали и предњачили у многим аспектима друштвеног живота. У древноруској држави уживали су посебан статус, сличан положају старих приморских српских и јужнословенских градова на Јадранском мору. Имали су посебно уређење, своје зборнике права, битно другачију структуру становништва и у одређеном периоду независност у односу на централну државну власт великих кијевских кнежева. Подлога за све то била је првенствено економска, јер се интереси новгородске и псковске градске аристократије нису увек и у

³² Израз је немогуће превести на српски језик. По речима Д. Николића, слободнији превод би гласио "запис на брезовој кори". Д. Николић, *Древноруско словенско право*, стр. 152.

³³ Трговачки пут који се у најстаријим историјским изворима називао "од Варјага до Грка". Ова формулација први пут је употребљена у *Повест временных лет*, тј. *Повест минулих љета*, *Повест о древним временима* или *Први руски летопис*, који је познатији као *Несторов летопис*, настао највероватније 1113-1115. године. Д. Оболенски и Р. Оти., *Историја Русије*, Београд 2003, стр. 64.

свему поклапали са жељама врховних владара Русије и бојара – њихове феудалне земљишне аристократије.³⁴

Захваљујући тој посебности северозапада древноруских простора, у писаним текстовима на брезиној кори могу се пронаћи најразличитији подаци о свакодневном животу. Има ту и обичних писама између родитеља и деце, пријатеља, супружника и вереника, текстова ђака и учитеља у школама, али и докумената који садрже различите правне установе. Непосредно или посредно, из берестјаних грамота сазнајемо доста и о древноруском праву, а посебно о приватноправним институтима. У разним текстовима могуће је пронаћи и доказе о примени у пракси правних норми из зборника старог руског права – *Руске правде* и *Псковске судне грамоте*, као и о многим установама грађанског права. Међу њима, ајбројнији су уговори облигационог права – купопродаја, зајам, најам, остава, поклон и други. Записи на брезиној кори значајни су и због чињенице да у њима препознајемо приватноправне уговоре којих нема у нормама древноруског писаног права садржаног у поменутих законцима, али их је било у обичајном праву. Реч је првенствено о уговору о закупу, уговору о делу и уговору о ортаклуку. Руска академија наука се од открића првих исправа записаних на брезиној кори, прихватила великог посла – да их приређује за штампу, преводи на савремени руски језик и тумачи. Берестјаним грамотама посвећена је једна специјална едиција Академије наука СССР, а затим је то наставила Руска академија наука - Новгородские грамоты на бересте. Од године 1952. до прве деценије овога века публикувано је једанаест томова.³⁵

Најзначајније дело које је обухватило готово све пронађене берестјане грамоте потекло је из пера познатог руског лингвисте, академика А. А. Зализњака.³⁶

³⁴ А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013. стр. 10-26.

³⁵ Током деценија, мењали су се приређивачи и преводиоци текстова берестјаних грамота од Арциховског, Борковског, Тихомирова, Јањина, Зализњака и Гиппиуса. Издање Новгородские грамоты на бересте за сада је публикувано у периоду од 1952-2004. године, а најновије пронађене грамоте преведене су и објављене у оквиру едиције часописа Вопросы языкознания у седам томова у периоду од 2002. до 2009. године. Укупан број преведених и протумачених записа на брезиној кори који су били доступни на почетку овог истраживања био је 972.

³⁶ А. А. Зализњак, *Древненогородский диалект*, Москва 2004, (друго допуњено и прерађено издање). Прво издање ове важне публикације изашло је из штампе 1995. године. Друго издање обухватило је грамоте пронађене и преведене у периоду од 1995-2003. године, тако да је за сада најпотпуније у погледу текста, коментара, превода и литературе о овим важним изворима древноруског права. Монографија из 2004. године састоји се из два дела. У првом делу је детаљно обрађен древноруски језик, његов правопис, дијалекти и граматика, док је други део (стр. 227-868) посвећен тексту, преводу и коментарима безмало свих до сада пронађених грамота, уз објашњавајуће и тумачеће краће верзије речника древноруског језика. Због тога ће у даљем тексту рада "берестјане грамоте" са одређеном нумерацијом бити преузете управо из поменуте монографије А. А. Зализњака из 2004. године.

У стручној литератури недостају правне анализе текстова *берестјаних грамота*. Постоји извештај број таквих монографија, међу којима треба издвојити дела Л. В. Черепнина и В. Л. Јањина.³⁷ До данас није публиковано ниједно свеобухватно правноисторијско истраживање свих пронађених записа на брезиној кори.

³⁷ Л. В. Черепнин, *Новгородски берестяные грамоты как исторический источник*, Москва 1969. и В. Л. Янин, *Я послал тебе бересту...*, Москва 1975. Не треба изоставити и једно новије истраживање - В. В. Момотов, *Берестяные грамоты – источник познания русского права XI-XV вв.*, Краснодар 1997.

3. Формирање средњовековне Русије

Најстарија Русија обухватала је два дела: славенску прадомовину око средњег Дњепра и колонијални део од Дњепра до Ладшког језера, који је настао у 6. и 7. столећу славенском сеобом у балтичко-финско подручје. Широки појас пољско-полапских племена делио је Источне Славене од жаришта романско-германске културе, а турско-татарски номади понтских степа растављали су их од византијске културе. Тек је сеоба скандинавских Нормана у 9. столећу довела Русију у додир с Европом. Нормански гусари, Варјази³⁸, Руси имали су овде на истоку мрежу река и језера којима су могли пловити из Балтичког мора у Црно. Прва њихова колонија на руском тлу налазила се око ушћа Волге са средиштем у Ладоги; друга је био Новгород на Иљменском језеру, којим је према народној традицији завладао 862. Рјурик. Од његове су се групе одвојили Асколд и Дир и основали кнежевину у Кијеву. Већ Рјуриков наследник Олег учинио је крај њеној самосталности, пренео своје седиште у Кијев и одатле ујединио све Источне Славене, који су већ помало попримили руско име својих господара. Политика нове државе ишла је за покорвањем степе јер је иза ње било море, а иза мора Цариград. Два су столећа стога Руси ратовали с Печенезима и усто наваљивали на Цариград те дошли под византијски утицај. У првој половини 11. столећа имао је безброј цркава, а учени редовници преводили су грчке књиге на славенски језик. Покровитељ тог препорода, Јарослав Мудри, скупљао је рукописе и разорио победом над Печенезима 1036. и последњу преграду између Кијева и Бизанта. Поред свега тога Русија се није једнострано везала за Цариград. Трговачки односи појачали су се баш за Јарослава војним савезима с немачким царевима против Пољске и династичком политиком која је довела његове кћери на угарски, норвешки и на француски престо.

3.1. Оснивање Кијевске Русије

Према најранијој хроници Кијевске Русије, Варјаг (Викинг) Рјурик је први основао Велики Новгород 862. године. Био је изабран као заједнички владар неколико словенских и финских племена. После тога кренуо је јужније и проширио власт

³⁸ Варјази (Викинзи) су се најпре населили око језера Ладоге, па су кренули јужно до Великог Новгорода. Кретали су се дуж пловних путева. Бавили су се пиратством и трговином. Током 9. века долазили су до Црног мора и Каспијског језера. Словени дуж водених путева почели су да Викинге користе као заштитнике.

до Кијева. Хроника га сматра претечом династије Рјурикович. Рјурик је окончао владавину Хазара у том подручју.

Кијевска Русија настаје у 9. веку у поречју Дњепра и контролисала је трговачке путеве коже, воска и робова између Скандинавије и Византије дуж река Волге и Дњепра. Кијевску Русију је основао велики кнез Кијева Олег око 880. Током следећих 35 година Олег и његови ратници су потчинили разна источнословенска и финска племена. Олег је 907. предводио напад на Константинопољ, а 911. је потписао трговачки уговор са Византијом као равноправним партнером. Нова Кијевска Русија је напредовала јер је контролисала трговачке путеве од Балтика до Црног мора, а поседовала је обиље кожа, воска и меда за извоз.

До владавине Свјатослава I (945-972) кијевски владари су прихватили словенске обичаје и имена, али још увек је било много Скандинаваца у њиховим дружинама. Свјатослав је поразио и суседне земље, Хазарију и Бугарско царство, изазвавши њихов распад.

Подручје Кијева је било главно подручје Кијевске Русије два века. Велики кнез Кијева контролисао је земље око Кијева, а његови потчињени владали су градовима и великом кнезу су плаћали данак. Период власти Владимира Великог (980-1015) и Јарослава I Мудрог (1019-1054) представља Златно доба Кијевске Русије. Тада је достигнут зенит Кијевске Русије. Оба владара су ширила територије Кијевске Русије.

Владимир Велики је дошао на власт после смрти свога оца Свјатослава I 972. и после победе над братом Јарополком 980. Као велики кнез Кијева Владимир је покрстио Кијевску Русију. Процес је започео његовим крштењем 988. године. Током 987. Владимир се саветовао са својим бољарима, па је на све стране послао представнике да изуче различите религије. Несторова хроника описује та запажања. За муслиманске Бугаре са Волге изасланици су јавили да та религија није прихватљива, јер забрањује алкохол и свиње. Руски извори описују Владимиров састанак са Јеврејским изасланицима (могуће да су били Хазари). Владимир је сматрао да је јеврејски губитак Јерусалима доказ да их је Бог напустио. Владимир се окренуо хришћанима. У немачким црквама није видио никакве лепоте, али у Константинопољу је био одушевљен церемонијалом и лепотом Свете Софије. Руси су и раније имали јаке везе са Византијом, која је доминирала Црним морем, а тиме и важним трговачким путевима дуж Дњепра.

Припадност православљу имало је и друге дугодосежне политичке, културне и религиозне последице. Црквена литургија је била написана на ћирилицы. Преведена је

са грчког на старословенски и староруски. Преведено је доста књига са грчког. Постојање литературе олакшава прелаз Словена на хришћанство. Руси тада долазе у додир са грчком филозофијом, науком и историографијом, а да не морају знати грчки. У то доба образовани људи западне и централне Европе морали су учити латински. Пошто су били ослобођени од служења Риму, тиме су били ослобођени латинског, па Источни Словени развијају властиту књижевност и уметност на свом језику.

Јарослав Мудри се борио за власт са својом браћом. Након четворогодишњег рата победио је свог полубрата Свјатополка I Кијевског, кога је помагао његов таст Болеслав Храбри. Свјатополк се вратио са пољском војском, коју је предводио Болеслав Храбри. Заузео је 1018. Кијев, а Јарослав је побегао у Велики Новгород. Јарослав је успео 1019. да поврати власт у Кијеву. Јарослав је био заинтересован да поправи односе са Европом, посебно са Византијом. Удао је своју унуку за немачког цара Хенрика III, а сестре и ћерке је удао за краљеве Пољске, Француске, Мађарске и Норвешке.

Током владавине Јарослава Мудрог донесен је први руски закон *Руска Правда*. Изградио је две велике цркве: цркву Свете Софије у Кијеву и цркву Свете Софије у Новгороду. Потпомагао је свештенство и манастире. Основао је и прву школу.

Династија Рурикович је владала Кијевском Русијом. Током 11. и 12. века мешавина скандинавске и словенске елите доминирала је Кијевском Русијом. Официри и службеници су добијали приходе и земљу у замену за своју војну или политичку службу. Кијевско друштво није имало аутономне градове, али градовима (не свим) су ипак управљала већа (савети). Понекад би савети града истерали владара и довели другога. Било је нешто мало робова, али није постојало кметство, које је карактеристично за западну Европу тог времена.

Јарослав I Мудри је био велики кнез Кијевске Русије (1016-1054), с прекидом (1018-1019). Током његове владавине, Кијевска Русија је постигла зенит културног процвата и војне моћи. Син је светог Владимира I Великог. Јарослав Мудри је православни светитељ, а током његове владавине је донесен је први руски закон, *Руска Правда*. Био је један од бројних синова Владимира I Великог. Јарослава је отац послао у северне земље око Ростова, па се преселио у подручје Новгорода. Основао је Јарослављ на Волги. Односи са оцем су се затегли, када је чуо да Владимир намењује трон млађем сину Борису. Јарослав Мудри је 1014. године престао да плаћа данак Кијеву и само је Владимирова смрт спречила рат. Водио је четири године рат против полубрата Свјатополка I Кијевског, кога је помагао његов таст Болеслав Храбри. Током тих сукоба

неколико браће је брутално убијено. Јарослав је победио Свјатополка у првој бици 1016, па је Свјатополк побегао тасту у Пољску.

Кијевска Русија је достигла зенит и почели су проблеми. Није лако могла да се одржава као просперитетна држава, јер је владајући клан био јако бројан и интереси су им били често регионалног типа. Кнежеви су се често борили један против другога. При томе су често формирали савезе кнежева са спољним групама, као што су Пољаци, Мађари и Половоци. Од 1054. до 1224. водила су се 83 грађанска рата, а 293 кнеза су ушла у спор око наследних права. Крсташки ратови су довели до убрзања пада Кијевске Русије. Током четвртог крсташког рата 1204. Цариград је опљачкан. Битно је опао значај Дњепарског трговачког пута, што је смањило приходе Кијевске Русије. Кијевска Русија се распада на мноштво кнежевина и неколико регионалних средишта: Новгород, Владимир-Суздаљ, Галич, Полоцк, Смоленск, Чернигов и Переслављ.

3.1.1. Други државотворни центар Русије

Историја новгородске земље до почетка Рјурикове владавине 862. године, мало је позната. Реконструисе се на основу магловитих и често противуречних наговештаја садржаних у скандинавским сагама, словенском народном предању и у Несторовом летопису *Повест древних времена*. Док саге набрајају чак двадесетак новгородских кнежева до почетка 9. века, називајући ову земљу Гардарикијом, Летопис тврди да су до доласка Рјурика Новгородци час "управљали сами собом", а час били кнежевина, да су, дакле, имали кнежеве.

Друштвено и политичко уређење новгородске земље после 862. године условно се може означити као ранофеудална монархија, док би се уређење до почетка Рјурикове владавине могло назвати савезом градова потчињених Великом Новгороду, главном граду Иљменских Словена. У самом Новгороду, свака улица била је у извесном смислу самоуправна општина, заједница свих породица које у њој живе. Улица има свој збор (веће) који бира уличног старешину. Неколико улица чинило је "крај" (рејон, квартал), а читав Новгород имао је пет таквих квартава. Кварт је такође имао своје "веће" (збор, скупштину) које је бирало старешину кварта. Врховно новгородско веће заправо је народна, градска скупштина, на коју су долазили сви домаћини из општина, тј. из улица. На скупштини се бирао старешина читавог Новгорода. Исто такво, скоро пресликано уређење имали су Псков, Ладога и остали градови које су Новгородци подизали. Пошто

су археолошка ископавања у Ладози открила слојеве градског насеља још из 7. и 8. века, може се само претпостављати колико је онда стар сам Новгород.³⁹

Становништво новгородске земље, још од најстаријих познатих времена, делило се на више ("старије") и ниже људе (млађи или мањи). Виши су били земљопоседници, они који су имали земљу у својини. На њој су живели сиромашнији људи (нижи), али ови, ипак, нису били ни у каквом најамном односу. Од "виших" су се разликовали једино у погледу имовног стања, задржавајући при том сва политичка права као пуноправни чланови заједнице. Положај жене у друштву и у породици, изузетно је повољан. Удајом, она се ослобађа старатељства свога оца и у извесном смислу поправља сопствени друштвени статус. У много чему постаје равноправна са супругом. Може да независно од мужа располаже сопственом имовином, да се бави трговином. Додуше, уколико има живог мужа, не може се активно укључивати у јавни друштвени и политички живот своје шире заједнице, али зато удовица и у тим пословима потпуно замењује покојног мужа, представљајући пуноправно своју породицу на зборовима и скупштинама. По сведочењу не само Несторовог летописа, већ и према скандинавским сагама, арапским историчарима, географима и путописцима, Новгородци су у 8. и почетком 9. века били моћан и богат народ. Под својом влашћу држали су велика пространства и важне трговачке путеве. Трговали су са муслиманском Азијом, западном Европом, Норманима и Византинцима. Чини се да је њихово друштвено и политичко устројство упадљиво заостајало за њиховом објективном снагом, богатством и трговачким везама, те да је било непримерено величини простора над којим су доминирали.⁴⁰

Систем самоуправних општина који је несумњиво допринео њиховом јачању и уздицању, постао је неделотворан онда када је Новгород проширио своју власт на веће просторе и на етнички хетерогено становништво. Разнородност тих становника обједињених по старим начелима политичке једнакости чланова некада једног племена (Иљмена), а вероватно и продубљивање имовинског раслојавања, све више ће доводити до раздора и унутрашњих сукоба. Ти сукоби су, очито, могли да имају само тенденцију даљег продубљивања и заоштравања. Састанци зборова и скупштина, у таквим условима су се распадали, цепали по етничким или имовинским шавовима.⁴¹ Зато је, по Летопису,

³⁹ С. В. Юшков, *Очерки по историји феодализма в Киевской Руси*, Москва 1939, стр. 21-167.

⁴⁰ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36

⁴¹ Како у Несторовом летопису пише - "Устаде род на род, и не бејаше у њима више правде, већ раздори, те почеше међусобно ратовати"

године 862. скупштина Новгородца, Кривича⁴² и Чуда⁴³ одлучила да се потражи кнез који би њима владао и судио им праведно. Многи истраживачи оправдано сумњају у стварну утемељеност ове Несторове интерпретације и склони су да је оквалификују као накнадну легитимизацију скандинавске династије која се усталичила у Новгороду, а затим и у Кијеву, или као "патриотско тумачење скандинавског освајања Новгорода".

Стварна Рјурикова власт није била толика каквом су је доживљавали његови противници. Нема наговештаја да се он сукобљавао са народном скупштином. Против њега устаје само део становништва, али не и горњи слој староседелаца. У прилог овој претпоставци говори и чињеница да је Рјуриков наследник Олег кнезовео у Новгороду само још три године после његове смрти, да би већ 882. године потражио себи нову престоницу у којој његова власт не би била толико ограничена самоуправном традицијом као у Новгороду. Прешао је у Кијев, где га је становништво прихватило без противљења, и њега, и његове бројне ратнике Варјаге, Словене и Чуде. Од тада се Придњепровље или кијевска земља почињу све више називати Руском земљом, а Новгород са својим поседима – Новгородска земља. Преласком у Кијев 882. године, и стављањем под своју непосредну власт Смоленска и Љубеча, важних градова на Дњепру, Олег као владар постаје самосталнији, независан од новгородске скупштине. Добио је поседе који ни на који начин нису били потчињени Новгороду, али при том није изгубио Рјурикова права на Новгород. Штавише, задржао је за себе све новгородске области које су својевремено, 862-864. године, биле уступљене њему и његовој браћи: Ладогу, Бело језеро, Изборск, Ростов, Полоцк и Муром. Са своје стране, Новгородци нису желели да изгубе право слободне пловидбе Дњепром до Црног мора, тим важним трговачким путем чији је већи део сада био под Олеговом непосредном влашћу. Они се покоравају Олеговој наредби да Иљмени, Кривичи и Мерјани⁴⁴ плаћају новоуведене порезе кнезу и допунске дажбине његовим Варјазима у износу од 300 гривни годишње, вероватно на име слободне трговине на Дњепру.⁴⁵

На источнословенском простору дакле, од 882. године, постоје две јаке и такорећи узајамно независне ране државе: Новгородска, са својим ранијим уређењем, и Кијевска (Придњепровска), под именом Кијевскаја Рус. Овом другом Олег је владао независно од новгородског већа и на основу другачијих права. Мада је власт Олега у

⁴² Савез словенских племена у горњем току Западне Двине, Дњепра и Волге.

⁴³ Староруски назив за Естонце и поједина Финска племена.

⁴⁴ Финско-угарско племе које је живело између Волге и Оке

⁴⁵ Д. И. Беляев, *История русского законодательства*, репринт изд. из 1879, Москва 1999. стр. 119-504

Придњепровљу била јача него у Новгороду, она је објективно, још увек била ограничена. Ни Смоленск, ни Љубеч, ни Кијев нису били покорени оружјем, већ су Олега примили добровољно, признавши његову власт вероватно уз услов да се не нарушава њихово старинско уређење. У истом положају, у односу на затечено уређење, наћи ће се и Игорова удовица Олга и њихов син Свјатослав током њихове владавине од 945. до 972. године. Они ће углавном бринути о проширењу територије са које убирају данак, а не о увећавању садржине владарске власти. Чак су и међу покореним племенима задржавали затечене старе племенске кнежеве, обавезујући их само да буду нека врста њихових помоћних органа. Ни Олег, ни његови наследници, до кнеза Владимира, дакле, нису, покушавали да мењају уређење оних који су прихватили њихову власт. Тамо где су раније постојали зборови и скупштине, остали су и током њихове владавине, исто као што се одржала и ранија пракса потчињавања млађих градова старијима.⁴⁶

3.1.2. Удеоне кнежевине

После смрти последњег великог кнеза Кијевске Русије Владимира II Мономаха 1125. године, територија државе практично се распада на удеоне кнежевине. Посебан статус међу њима и даље ће имати Кијев, све до његовог пада под монголску власт 1240. године. Стално настојање свих кнежевских родова да владају Кијевом, као првим и најбогатијим градом, имало је за последицу да се ту није учврстио ниједан кнежевски род, па тако Кијев ни није постао наследни посед унутар једне породице. Током сто осамдесет и шест година, од смрти Јарослава Мудрог до покоравања Кијева од стране Монгола, дуже или краће време, кијевски кнежевски престо заузимали су черниговски, перејаславски, туровски, новгородско-северски, смоленски, вољински, суздаљски, па чак и један полоцки кнез. Са изузетком кнежева галичких и рјазанских, сви родови удеоних кнежева владали су извесно време Кијевом, отимајући једни другима власт. У оваквим околностима, разноплемена, богата трговачка староседелачка "земшчина" Кијева налазила се у мање-више независном положају. Могла је да даје или ускраћује подршку појединим кнежевима, да се поставља неутрално према конкретном кнезу, или да помаже његове противнике. Сами кнежеви пак, до године 1169, када је кнез владимирско-суздаљски са војском покорио Кијев, уважавали су глас Кијевљана и увек давали предност оном претенденту на кијевски престо који је на својој страни имао

⁴⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

кијевску "земшчину". Оваква пракса брутално је прекинута 1169. године. Од тада, кијевска "земшчина" сасвим губи свој ранији значај. У наредних седамдесет година, до монголско-татарске најезде, кнезови суздаљски, черњиговски и смоленски, отимаће се око Кијева само ради његовог богатства, а не више због политичког престижа који припада ономе ко влада Кијевом. Ови кнежеви нису чак ни помишљали да овде заснују наследну владавину. Непостојање сопственог владајућег кнежевског рода, што је раније била предност за кијевску "земшчину", у последњим деценијама пред монголску најезду Кијев ће испаштати кроз бројна понижења, страдања, пљачкања и паљевине. Инспирисаће их и предводити кнежеви који Кијев више не доживљавају као свој град, већ безмало као свој плен.⁴⁷

Перејаславска кнежевина у Придњепровљу, низводно од Кијева, обухватала је мало значајне и не нарочито богате градове. Кнежеви су се често мењали, али не зато што су настојали да овде дођу на власт, већ због тога што су ови градови код удеоних расподела и прерасподела поседа обично прикључивани неким другим поседима, или су им, у договору са кијевским кнезом, довођени другоразредни кнежеви. Њихове "земшчине" нису могле да самостално функционишу, пошто су у многоме зависиле од спољних околности, од промена у Кијеву, или на другим, од њих важнијим поседима. У међусобним сукобима, кнежеви су прибегавали немилосрдном разарању и паљењу појединих градова, понекад само ради тога да би изазваним страхом придобили за себе остале. Чак и у најважнијем граду ове области Перејаслављу, "земшчина" је, у поређењу са новгородском или кијевском, имала сасвим мала права. Није се везивала за своје променљиве кнежеве. Када је Кијев био разорен, страдали су и сви градови у овој области. Сасвим други значај имаће "земшчина" у оним кнежевинама које ће постати наследни поседи унутар једне кнежевске породице – Галичка, Смоленска, Полоцка, РостовскоСуздаљска, РјазанскоМуромска, Вољинска (од Изјаслава Мстиславича) и Черњиговска (од Всеволода Ољговича).⁴⁸

Галичка кнежевина, западно од Кијева, у горњем току Дњестра, имала је кнежеве из једног рода који се, при томе, нису делили на гране. Изгубила се свака разлика између "земшчине" и кнежеве дружине. Дружиници су се овде толико стопили са староседелачким елементом, да су постали главни земљопоседници и предводници "земшчине". У летописима, они се називају галичким, а не кнежевим бољарима, као у

⁴⁷ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

⁴⁸ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1946, стр. 274-407

другим кнежевинама. Бољари настали на овај начин, толико су ојачали, да су показивали самовољу и према кнежевима, мешајући се чак и у њихов породични живот. У наредних шездесетак година доводили су на престо различите кнежеве. Кнежевска власт ће се овде стабилизovati тек 1211, доласком на престо Данила Романовича. Галичка Кнежевина повратиће тада некадашњу снагу и значај. Постаће најјача међу руским кнежевинама све до 1349. године, када је освајају пољски феудалци.

Смоленска кнежевина у горњем Подњепровљу, на средокраћи између Новгорода и Кијева, трајно је остала под владавином породице Ростислава Мстиславича, унука Владимира II Мономаха. "Земшчина" је добила велики значај преко зближавања са дружином. Мада никада није оспоравала кнежевску власт Ростиславових сродника, не може се рећи ни да је због тога мање учествовала у друштвеним и државним пословима. Штавише, смоленски кнежеви били су веома ограничавани од стране "земшчине" и зато су, силом прилика, морали да се у свему усаглашавају са њом. Смоленска "земшчина" је симпатисала и подржавала кнежеве који су се држали смоленских обичаја, али је била и неумољива када би они показивали неуважавања народних права.

Полоцка кнежевина на Западној Двини, северозападно од Смоленска, одавно је била одвојена од других руских земаља, што због периферног географског положаја, што због чињенице да је још од времена Олега имала своје самосталне кнежеве. У време кнеза Владимира (980–1015) полоцки кнежевски престо дат је његовом сину Изјаславу. Од тада се скоро непрекидно налазио у његовом роду. Привремено, у време Мстислава I, који је изгнао Изјаславиче, Полоцка Кнежевина била је присаједињена Кијеву. У време сукоба међу самим Мстиславичима, одлуком полоцке "земшчине", Изјаславичи су позвани да се врате на кнежевски престо (из Византије, где су живели после збацивања). Тада је полоцка "земшчина" добила такву снагу какву није имала ниједна друга, са изузетком новгородске. Мада су полоцки кнежеви били изборни, "земшчина" их је увек бирала из реда потомака Изјаслава Владимировича. Пошто кнежеви нису, сем Полоцка, имали друге поседе на које би се евентуално повукли ако би били збачени, у односима са "земшчином" нису имали много маневарског простора; могли су или да прихватају све услове и захтеве "земшчине", или да себи траже покровитеље у лику суседних кнежева, одн. да се држе полудивље суседне Литве. Ове околности омогућиле су полоцкој "земшчини" да крајем 12. века достигне такву самосталност, да са суседним владарима у своје име закључује мировни уговор, без консултовања са сопственим кнезом (нпр. 1186. са смоленским кнезом Давидом Ростиславичем).

Вољинска и Черњиговска кнежевина, прва, источно од Кијева на обалама јужних притока реке Припјат и горњег тока Западног Буга, друга – на средњем Подњепровљу, узводно од Кијева, трајно живе са истим кнежевским родовима на челу. У Вољинској, то су потомци Изјаслава Мстиславича, а у Черњиговској, потомци Давида и Олега Свјатославича. Тако су и једна и друга "земшчина" имале довољно времена да се зближе са својим кнежевима и њиховим дружиницима. Чести ратови њихових кнежева са суседима и њихово велико мешање у послове других кнежева, довело је, међутим, до изузетног јачања кнежевских дружина, у које се, у време војних похода, укључивао и део домаћег становништва, жељног ратног плена. Све то није стварало повољне услове да "земшчина" апсорбује дружину, као што се догодило у Галичу, Смоленску и Полоцку. Дружине су биле толико јаке, да "земшчина" није могла да према њима испољава велику моћ, нити је могла да се избори за одлучујући утицај у друштвеним и државним пословима. Учестали напади суседа и упади Половаца, спречавали су "земшчину" да рачуна на кнежевске дружине и њихову помоћ у заштити земље. Вероватно се и због тога, у летописима не може наћи ниједан пример неслоге "земшчине" и кнежева у овим двама кнежевинама.⁴⁹

Рјазанска и Муромска кнежевина у средњем и доњем току Оке, притоке Волге, још од времена Мстислава Великог имале су своје наследне кнежеве из рода Јарослава Свјатославича, који су тамо трајно владали. Устаљеност кнежевске породице допринела је да је "земшчина" овде добила огроман значај. Не само да је равноправно са дружином учествовала у свим друштвеним пословима и ратовањима кнежева, већ је и делала самостално, онда када кнез због неких разлога то није могао. Касније се догађало да су Рјазањци збацивали кнежевске намеснике које су им наметале суседне кнежевине, те да су повремено "владали сами собом", без кнеза. "Земшчина" је у Рјазању била, иначе, толико јака, да је успевала да одржи своју самосталност и у периодима када су поједини кнежеви били убијани или заробљавани.

Суздаљска и Ростовска кнежевина, источно од ушћа Оке у Волгу, испочетка имају кнежеве које им шаљу из Кијева, а затим, у време Владимира II Мономаха (од 1093. године) из Перејаславља. Њихова "земшчина" у то време потпуно је небитан чинилац у друштвеним односима, нити на било који начин учествује у кнежевским пословима. До велике промене доћи ће уздицањем Јурија Долгоруког, суздаљског кнеза, сина Владимира II Мономаха. Долгоруки ће 1125. пренети и сам кнежевски престо

⁴⁹ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1946, стр. 274-407

Ростовско-Суздаљске кнежевине из Ростова у Суздаљ, одакле ће започети борбу за Перејаславску кнежевину и за сам кијевски престо. "Земшчина" је тада толико ојачала да постаје, у поређењу са "земшчинама" других удеоних кнежевина, једна од најсамосталнијих. Мада су им кнежеви сви били из једног рода, на кнежевски престо долазили су избором. После смрти Јурија Долгоруког 1157. године, суздаљска и ростовска "земшчина" за кнеза бирају његовог сина Андреја Богољубског, не по старешинству, већ по својој жељи, иако је Долгоруки у тестаменту назначио да треба да га наследе млађи синови Всеволод и Васиљко. После смрти Богољубског, обе "земшчине" су, уместо његовог сина, за кнежеве узеле његове рођаке Мстислава и Јарополка Ростиславича. Исте кнежеве је испочетка признала и "земшчина" града Владимира, али се потом предомислила и за свог кнеза 1176. довела брата Андреја Богољубског, Всеволода III. Одвајање владимирске "земшчине" од суздаљске и ростовске, довешће до отвореног сукоба какав до тада није виђен на руској земљи – рат између кнежевина које не предводе иначе ратоборни кнежеви, већ саме "земшчине". Испоставиће се да су "земшчине" толико јаке, да могу одложити чак и закључивање мировног уговора око кога су кнежеви већ постигли сагласност. Дуго је, потом, тињала притајена мржња између старе ростовске и суздаљске "земшчине", са једне, и младе владимирске, са друге стране, што је и једнима и другима онемогућило да се стопе са кнежевском дружином.⁵⁰

На суздаљско-ростовској земљи може се пратити још један друштвени феномен, јединствен на руским просторима: дружина и "земшчина" су потпуно одвојени једни од других, али су при томе и једни и други испољавали јаку и истинску оданост кнезу. То је један од изузетно важних момената за разумевање јачања суздаљско-ростовске области чији ће центри најпре бити у Ростову, Владимиру, Суздаљу, Перејаслављу-Залеском, а потом у Москви, када ова, са Данилом Александровичем, од 1276. године постаје засебна кнежевина – центар око кога ће касније израстати обновљена и јединствена руска држава.

Кнежевина Владимир-Суздаљ настаје на североистоку колонизацијом Словена су на угро-финске територије. Ова кнежевина ће касније постати Московска кнежевина. На тим територијама су потчинили угро-финска племена. Ростов је био најстарији центар. Затим је то постао Суздаљ па онда Владимир, који је постао седиште

⁵⁰ В. О. Кључевски, *Историја Русије*, превео с руског Др Милорад Ћирковић, Београд-Подгорица 1997. стр. 12-99.

од Владимир-Суздаља. Под притиском турских номадских народа становништво је мигрирало од Кијева према североистоку. Како су јужне земље пустиле, тако је све више племића, уметника и занатлија стизало у Владимир и кнежевину Владимир-Суздаљ, која је постајала најјача у Кијевској Русији.

Кнез Андреј Богољубски је са својом војском заузео Кијев 1169. и тада је задао Кијеву велики ударац. Поставио је свог брата да влада Кијевом, а он је владао Владимир-Суздаљем. Политичка моћ се тако преселила из Кијева у Суздаљ. Нешто пре монголске инвазије митрополија се сели 1299. из Кијева у Владимир.

Кнежевина Галиција-Волинија (подручје Галиције) је развила трговачке односе са Пољацима, Мађарима и Литванцима и постала је тиме моћна кнежевина. Током 13. века кнез Роман Мстиславич је ујединио две кнежевине, заузео Кијев и прогласио се Великим кнезом Кијева. Његов син кнез Данило Кијевски (1238—1264) постаје први владар Кијевске Русије, који прима круну од папе. Ипак није раскинуо са Цариградом. У раном 14. веку цариградски патријарх даје митрополију владарима Галиције-Волиније. Литвански владари исто тако добијају митрополију. Током раног 15. века тим митрополијама поново управља митрополија „Кијева, Галича и целе Русије“. Галиција-Волинија је ослабила због монголских инвазија и због унутрашњих сукоба и спољних интервенција. Средином 14. века нестаје Галиција-Волинија. Пољска је заузела Галич, а Литванија Волинију, укључујући Кијев 1321. Литвански владари носе отад титулу владара Рутеније.⁵¹

3.1.3. Новгородска република

На северу, Новгородска република је цветала захваљујући контроли над трговачким путевима од Волге до Балтичког мора. Седиште јој је било у Великом Новгороду. Како је Кијевска Русија пропадала, тако је Новгородска Република постајала све независнија. Новгородом је владала локална олигархија. Главне одлуке је доносила градска скупштина, која је изабирала и кнеза, као војног вођу. У 12. веку Новгород добија архиепископа, што је био знак повећаног значаја и политичке независности. Велики Новгород је доста личио градовима у Европи, који су припадали Ханзи.

⁵¹ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1946, стр. 274-407

Новгород је и много пре стицања статуса самосталне републике имао особено унутрашње уређење, са јаким обележјима територијалне самоуправе појединих делова. Традиционално је био подељен на пет самоуправних рејона, квартава. Три су на левој обали Волхова која се звала Софијска страна. На десној обали, на тзв. Трговачкој страни, где се налазио и већнички трг, била су два кварта. Сваки од њих имао је сопствену скупштину и сопственог изборног старешину. Кварт се дели на две стотине које такође имају свог изборног старешину. Стотине се даље деле на улице, најмање јединице локалне самоуправе у Новгороду. Улице имају своје уличне старешине и уличне скупштине. Читава територија Новгородске земље такође је подељена на петине, а свака од њих везана је за један градски квартал, преко кога је остваривала своју локалну самоуправу. Условно речено, савез ових пет квартава са припадајућим остатком државне територије чини Велики Новгород. Као централне органе Новгород има градску скупштину (веће), посадника, тисјацког, бојарски савет, и архиепископа као црквеног поглавара.

Градска скупштина Новгорода номинално је имала највећа овлашћења. У њеној надлежности је позивање, потврђивање или опозивање кнеза и највиших функционера, прихватање нових закона, утврђивање пореза, питање рата и мира, закључивање међународних уговора, суђење градским функционерима и решавање спорова између њих и кнеза. Сазивала се по потреби, звоњавом. Свако ко је себе сматрао пуноправним грађанином, могао је учествовати на њеним састанцима који су се одржавали на Јарославовом тргу.

Одлуке су доношене акламацијом. Око подељених мишљења долазило је до надвикивања, па можда и до песницења. Код великих несугласица, истовремено су сазиване скупштине и на Трговачкој и на Софијској страни Новгорода, па су се неистомишљеници понекад, изгледа, тукли на самом Волховском мосту. Скупштина, како се чини, нема председавајућег, а говорници су се обраћали са посебног "степеника" крај кога је стајао градски функционер задужен да даје реч свакоме ко би желео да се обрати окупљеном народу. Многи историчари се приклањају мишљењу В. И. Сергејевича, изнетом у његовој студији "Вече и кнез" још 1867. године, да су градске скупштине древноруских градова, укључујући и Новгород, биле попршта бучних свађа, галаме и анархије. М. Тихомиров, међутим, полемише са овим становиштем и износи озбиљне противаргументе.

Посадник је у најранијем периоду древне руске државе, током 10. и 11. века био кнежев намесник за поједине територије, дакле – именовани функционер.⁵² Већ у првој години после смрти великог кијевског кнеза Владимира II Мономаха, звање посадника у Новгороду поприма сасвим другачија обележја. Он постаје највиши изборни градски функционер, једна врста противтеже кнежевској власти. Увек је биран из редова бојара, а има такоређи паралелне надлежности са кнезом. Практично, без сагласности посадника кнез није могао да донесе ниједну одлуку. Велики број посадника биран је из две угледне новгородске породице Михалчича и Незденича. Седиште посадника било је у згради познатој под именом Јарославов двор.

О функцији тисјацког⁵³ у Новгороду, зна се веома мало. И он је, несумњиво, биран из бојарских редова. По аналогији са задужењима тисјацког у другим древноруским градовима, требало би да му је и овде било основно задужење командовање војском Новгородаца. Уз то, изгледа да је имао нека полицијска и судска овлашћења, па се у литератури наилази чак и на претпоставку да је био председник трговачког суда. Ова претпоставка могла је да проистекне из чињенице да је седиште новгородског тисјацког било при храму светог Јована Претече на Опоках (недалеко од већничког трга), где су се налазиле и просторије чувеног трговачког удружења "Јовановски сто".

Бојарски савет (савет господе) практично је обједињавао све аспекте управе. Имао је и нека надзорна овлашћења, а суштински је утицао и на законодавство, припремајући предлоге одлука које је доносила градска скупштина. Саветом је председавао новгородски архиепископ, а чинили су га кнез, посадник, тисјацки и, вероватно, још неколико бојара који су представљали градске квартове. Улога овог бојарског савета током времена расте у обрнутој сразмери са опадањем стварног значаја градске скупштине (већа), да би, почетком 15. века, бојарски савет потпуно преузео у своје руке њену делатност и одлучивање.

⁵² По И. Бељајеву новгородски посадник био је посредник између кнеза и народа, чувар градског печата који је стављан на све његове акте. Сазивао је и руководио градском скупштином, у име Новгорода преговарао са суседним владарима, понекад заједно са архиепископом путовао на позивање новог кнеза. Био је и заштитник грађана од могућих кнежевих злоупотреба. Посадник је, заједно са тисјацким свечано уводио у храм Свете Софије новоизабране архиепископе.

⁵³ Набрајајући дужности тисјацког, И. Бељајев нема много недоумица. Тисјацки је, вели, предводио новгородску војску, бринуо о градским утврђењима, заједно са посадником преговарао са суседним владарима, помагао посаднику у одржавању реда и изношењу предлога на градској скупштини, те судио независно од кнеза и посадника.

3.1.4. Псков

Једини крупнији економски и културни центар на новгородској земљи био је Псков. Повест древних времена помиње га још 903. године, али ће град Псков још дуго остати у сенци Великог Новгорода, као њему потчињен град, тзв. пригород. Мада су његови становници покушавали да се од Новгорода одвоје још 1136–37. године, Псков ће читавих два и по века, тачније до прве половине 14. века остати у саставу Новгородске републике. Осамосталиће се тек 1348. године и као феудална република са скоро пресликаним новгородским уређењем, живети све до потчињавања власти Москве 1510. године.⁵⁴

Потпуном осамостаљивању Псковске републике допринела је и једна такоређи случајност. Новгород су тада напали Швеђани, па је он од Пскова затражио и добио војну помоћ. У знак захвалности је становницима Пскова први пут дозвољено да сами изаберу свог посадника, кога су им раније слали из Новгорода. Седиште судске власти, у предметима Псковчана, убрзо је пренето из Новгорода у Псков. Истовремено, новгородски архиепископ почео је да именује свог намесника у граду Пскову из тамошњих редова. Када се коначно уобличио, унутрашња организација Псковске републике постаће скоро идентична са оном у Новгороду. Највиши орган је градска скупштина (веће) која ограничава кнежевску власт. Управно-судске послове обављају двојица равноправних посадника. Функција тисјацког међутим, у Пскову није постојала. Слично као у Новгороду, и у Пскову су водећу улогу на вечу имали бојарство и трговачки врх. Развијена робно-новчана привреда и Новгородске и Псковске републике поговарала је израстању класе слободних поседника, унутар које су сви имали статус пуноправних грађана и потпуна својинска овлашћења. Градски део становништва чине бољари (највиши, управљачки слој), "добростојећи људи" (житји људи, тј. они који нису припадали племству, али им се по богатству приближавају), трговци и занатлије. Огромну већину сеоског становништва чине лично слободни и потпуно пословно способни сељаци. Они се у Новгороду разликују само по томе да ли раде на сопственој земљи, или, уз уговорене обавезе, на државној, односно земљи приватних земљопоседника. Они, као и остали становници, уживају потпуно кривичноправну заштиту. О холопима (робовима) у обема Републикама, извори говоре толико мало, да

⁵⁴ Л. В. Черепнин, *Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда, в книге Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1938, стр. 7-156.

се о њима не може закључити ништа поуздано. Малобројни познати историјскоправни извори не третирају бојаре као привилеговану категорију ни у Новгороду ни у Пскову, чак ни тада када су они жртве најтежих кривичних дела. Ни у једној, ни у другој републици, нема наговештаја о било каквим забранама или ограничењима привредних делатности сеоског становништва. Начело формалне једнакости пред судом припадника различитих сталежа, важило је у обема Републикама.⁵⁵

3.2. Средњовековни руски владари

Рјурик (879) Према Несторовом летопису, родоначелник кнежевске династије Рјуриковича, која ће давати кијевске, владимирске и московске кнежеве. Иљменски Словени га, наводно, позвали да кнезује у Новгороду. Озбиљна историографија оставља могућност да га је нека страна у унутрашњим сукобима у Новгороду заиста позвала као савезника. Најпре је, изгледа, кнежевао у Ладоги, а 862. прешао у Новгород. Његова владавина није прошла без противљења, чак се помиње и један организовани устанак који је предводио Вадим Храбри. До 864. године владао заједно са браћом Синеусом и Трувором. Летописно предање о њиховом позивању послужило је као упориште немачкој историографији 18. века да конструише тзв. норманску теорију о постанку древноруске државе. Од значајнијих руских историчара прихватили су је само Н. Карамзин и М. Погодин. Пошто је, према предању, године 879. његов син Игор био малолетан, Рјурика је најпре наследио његов рођак Олег.

Олег (912) Владао у Новгороду од 879, а одатле се, са бројном дружином, речним путевима спуштао на југ, потчинивши Смоленск (882) и заузевши Кијев, који је учинио престоницом древноруске државе. Увео данак словенским и несловенским племенима, борио се са Хазарима, а 907. године предузео копнени и поморски поход на Византију. Његов војни успех био је толики, да је, наводно, као победник, симболично окачио свој штит на врата Константинопописа. Резултат овога похода биће и Уговор са Византијом из 911. године, који је у својим основним тачкама био повољан за Русе и унапредио руско-византијске односе.

Игор (945) Велики кнез кијевски од 912. до 945. године и стварни родоначелник кнежевске династије Рјуриковича. Наставио државотворну политику својих претходника, ширећи државну власт на словенска племена између Дњестра и Дунава, а

⁵⁵ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000., 2000, стр. 3-36.

предузео и два похода на Закавказје, 913. и 943. године. Ратовао (941-944) са Византијом и двапут стижао до Константинополиса. Први поход (941) није био успешан и његова флота је спаљена "грчком ватром". За време другог похода закључио Уговор са Византијом, 944. или 945. године. Убили га побуњени Древљани када је путовао по њиховој територији ради убирања данка (тзв. пољудје).

Олга, по крштењу Јелена (969) Удовица кнеза Игора. Владала као регент њиховог малолетног сина Свјатослава (до 964), а касније, до 969. године, била и његов фактички савладар. Угушила устанак Древљана, спалила њихову престоницу Искоростењ и наметнула им тешке обавезе. Путујући по древноруској држави, настојала да учврсти централну власт кијевског престола, успоставила порезе сразмерне имовини, делила територију на мање административне јединице (погост) и на њихово чело постављала кнежевске управнике. Путовала у Константинополис 957. године, а размењивала је посланства и са немачким царем Отоном I. Прешла у хришћанство око 955. године.

Свјатослав Игоревич (972) Велики кнез кијевски 945-972, син Игора и Олге, угледан војсковођа. У борбама за осигурање источних граница државе, од 964. до 966. године, ослободио Вјатиче од хазарске превласти и потчинио их власти Кијева. Око године 965, срушио Хазарски каганат и разорио њихове тврђаве Саркел на Дону и престоницу Итил на Волги. Ратовао против Поволшких Бугара и заузео њихову престоницу на Волги. Искористивши настојање Византије да своје ратоборне суседе Русе и Бугаре окрене једне против других (967-968), упао у Бугарску и сместио се на ушћу Дунава (Перејаславец). Када је Византија на Кијев послала Печењеге, похитао у заштиту престонице, одбио њихов напад и вратио се у Бугарску са шездесет хиљада војника. У савезу са Бугарима и Мађарима (971) почео жестоку борбу против Византије, али је морао да прихвати мир са царем Јованом Цимискијем. Враћајући се у Кијев после другог, неуспелог похода на Бугарску, погинуо у борби са Печењезима које је о његовом пролазу обавестила византијска влада.

Јарополк Свјатославич (980) Велики кнез кијевски, старији син Свјатослава. Још за живота оца добио на управу Кијев (969), а после његове погибије (972) и титулу великог кнеза. Убрзо су се заоштриле несугласице са браћом Олегом (кнезом древљанске области) и Владимиром (новгородским кнезом), који су тежили осамостаљењу. У отвореној борби, 977. године заузима поседе Олега, који ће потом бити убијен. Владимир је тада побегао у Скандинавију, а у Новгород су послати намесници из Кијева. Владимир успева да са скандинавским најамницима поврати Новгород,

покори Полоцку кнежевину, те најзад да завлада и самим Кијевом. Јарослав бежи на Родну, где је и убијен 980. године, у завери коју је организовао Владимир.

Владимир I Свјатославич – Свети (1015) Велики кнез кијевски од 980. до 1015. године, млађи син Свјатослава. Био новгородски кнез од 969, а кијевски је постао истиснувши са власти свога брата Јарополка. Покорио Вјатиче, Радимиче и Јатвјаге, ратовао са Печењезима, Поволшким Бугарима, Византијом и Пољском. Окончао груписање источнословенских племена под власт кијевског кнеза. После неуспелих покушаја обједињавања паганских култова, прима крштење и уводи хришћанство као државну религију (988). Његова владавина означава време процвата древноруске државе и пораст њеног међународног угледа. После крштења и озбиљног раскида са сопственом паганском и промискуитетном прошлошћу, жени се Аном, сестром византијског цара Василија II Македонца. У последњој години његове владавине, Новгород, чији је намесник био његов син Јарослав, отказује плаћање данка Кијеву. У јеку припрема похода на непослушни Новгород, Владимир умире 15. јула 1015. године. У народној поезији назван је Румено Сунашце, а Црква га је прогласила за светог.

Јарослав Мудри (978-1054) Велики кнез кијевски од 1019. године, син Владимира I Светог. За живота оца био кнез Ростова, а као намесник владао у Новгороду. Када су затегнути односи између Кијева и Новгорода дошли до границе војног сукоба, Јарослав добија вест да је отац умро и да је на велики кнежевски престо већ засео његов брат Свјатополк. Ослањајући се на Новгородце и варјашку дружину позвану из Скандинавије, током пуне четири године са променљивом срећом ратује против свога брата Свјатополка, кога су подржавали Печењези и пољски краљ Болеслав. Прогнао је Свјатополка, борио се и са другим братом Мстиславом, са којим је поделио државу 1026, али ју је поново објединио, 1036. године. Ратовао са Пољском (1030-31), јужном Финском (1036), Литвом (1040) и Византијом (1043-46). Низом победа осигурао јужне и западне границе државе, а 1036. трајно сузбио налете Печењега. Удајом кћери за краљеве Француске, Мађарске и Норвешке, успоставио везе са многим европским династијама. Подстицао превођење грчких књига, ширење писмености, градитељску делатност (Софијски Сабор у Кијеву). Његов покушај да се ослободи туторства византијске цркве, огледа се и у постављању (1051) за митрополита једног Руса (Илариона). У време његове владавине састављена је најстарија редакција Руске правде, тзв. Правда Јарослава. На престолу великог кнеза, после његове смрти смењиваће се до 1093. године, тројица његових синова, Изјаслав, Свјатослав и Всеволод, познати и по свом законодавству садржаном у тзв. Правди Јарославича.

Изјаслав Јарославич (1024-1078) Велики кнез кијевски 1054-68, 1069-73. и 1077-78, најстарији син Јарослава Мудрог. Двапут изгнан из Кијева, једном народним устанком 1068, други пут од стране браће, 1073. године, али се на престо враћао уз помоћ страних плаћеника.

Свјатослав II Јарославич (1027-1076) Велики кнез кијевски 1073-1076, средњи син Јарослава Мудрог. Био кнез черњиговски од 1054. године. Са млађим братом Всеволодом бранио јужне границе државе од Половаца и турских номадских племена.

Всеволод Јарославич (1030-1093) Велики кнез кијевски 1078-1093, најмлађи син Јарослава Мудрог. Био кнез перејаславски од 1054, а черњиговски од 1077. године. Са браћом ратовао против Половаца, а предводио и два успешна похода против номадских турских племена. После устанка у Кијеву 1068, његов савез са браћом се распада. Ожењен Ирином, ћерком византијског цара Константина IX Мономаха, па ће зато и њихов син Владимир бити прозван Мономах.

Свјатополк II Изјаславич (1050-1113) Велики кнез кијевски 1093-1113, син великог кнеза Изјаслава Јарославича и унук Јарослава Мудрог. Био кнез полоцки 1069-71, новгородски 1078-88. и туровски 1088-93. године. Лицемеран и суров, распиривао је кнежевске сукобе и у многима лично учествовао. Са братом од стрица Владимиром Мономахом, предводио три успешна похода против Половаца. У народу је сматран за великог заштитника зеленаша и шпекуланата житом и сољу, па је у Кијеву, одмах после његове смрти 1113, плануо велики устанак, као последица незадовољства нагомиланог током његове владавине.

Владимир II Мономах (1053-1125) Велики кнез кијевски 1113-1125, син Всеволода Јарославича и унук Јарослава Мудрог. По мајчиној линији, унук византијског цара Константина IX Мономаха. Био ожењен ћерком Харолда II, последњег англосаксонског краља. Смоленски кнез од 1067, черњиговски од 1078, перејаславски од 1093. године. Позван од стране кијевских бојара на великокнежевски престо, у време народног устанка 1113. године. Борио се за државно јединство, а против феудалних кнежевских размирица и деоба. Донео прописе који су део тзв. шире редакције Руске правде (против зеленашких зајмова и камата). Аутор је Поуке (написане око 1117. Године), у којој позива синове да учвршћују јединство земље, али је, ипак, он остао последњи древноруски владар који је под својом влашћу успео да одржи шире територије.

4. Државно уређење средњовековне Русије

У структури становништва древне Русије, паралелно са новом друштвеном категоријом кнежевих дружиника, коегзистира и стара "земшчина" – градови и села са староседелачким словенским становништвом и општинским уређењем изграђеним пре Рјуриковог периода. Додуше, од доласка Рјурика, словенска "земшчина" више или мање губи своју самосталност и пресудан значај, али и даље остаје битан чинилац у новом животу руског друштва. Постепено потчињавајући својој власти разна словенска племена на руским просторима, и сами су кнежеви прихватили "земшчину" као нешто одвојено, различито од кнежеве дружине, али нису уништавали њено старинско уређење.

Положај "земшчине" није био исти на свим деловима руске земље. Новгородци су, на пример, имали више самосталности, нарочито после Олеговог одласка на југ 882. године. Смоленск, Љубеч, Кијев, Черњигов и Перејаслављ не задржавају толики степен независности као Новгородци, чији је фаворизован положај утемељен у чињеници да су они, а не ови други својевремено позвали варјашке кнежеве. И они су, ипак, као градови заузети не силом, већ добровољним пристанком, задржали сопствене земље, општинско уређење и локалну управу. "Земшчина" се ни тамо није стопила са дружиницима, нити су је ови потчинили себи, нису међусобно поделили њихове земље, нити су староседелачком становништву наметнули земљишне порезе. Права "земшчине" и општинско устројство нису нарушени ни у оним градовима које су Новгородци уступили Рјурику на непосредну управу његовим "мужевима" – Ростов, Полоцк, Бело језеро и други. Изворно словенско уређење и самоуправна права нису, изгледа, били уништени чак ни у градовима Древљана и Пољана који су освајани силом – и они су слободно користили своју земљу, дружиници је никада нису међусобно делили, нити су староседелачком становништву заводили посебне земљишне порезе.

Остављање општинама пуног права својине на земљи, даје руској историји уопште, а самим тим и историји руског права, особени карактер, суштински их разликујући од историје ранофеудалних држава западне Европе.

Током кијевског раздобља, израз „земља“ је био уобичајен израз за „државу“. Идеја о владавини изражена је термином волост или власт. Израз књаженије означавао је извршне аспекте владе, тј. Врховну извршну власт“. Ова три термина – земља, волост

и књаженије- нису коришћена само у апстрактном смислу, већ и да означе конкретан облик владавине. У том конкретном значењу ова три термина се преклапају.⁵⁶

Свака земља се простирала око своје престонице „города“. Сви други градови у земљи били су „околни градови“ – „пригороди“. Сеоски крајеви звали су се „волости“, што представља множину од речи „волост“. Иако у апстрактном смислу и преводу та реч значи власт или влада, та реч се у текстовима преводи као сеоска област.⁵⁷

Свака староруска земља је у основи била град-држава у класичном смислу речи. Скадинавски народи су у својим изворима Русију називали Гардарики или Земља градова. Старословенска реч „град“ је уједно означавала и град и тврђаву, па се скадинавско име за Русију неретко тумачило и као „земља замкова“.

Рјуриковим доласком у Новгород, а потом Олеговим доласком у Кијев, кнежевска власт је била наметнута овом систему градова-држава. Постојећем облику владавине, додат је елемент личне власти Кнеза. Снага сваког кнеза почивала је на његовој приватној војсци, „дружини“. Помоћу ратничке дружине кнез је могао да одбије спољне нападе, али исто тако да руководећи њиховом силом успостави и ауторитет у самом граду. Кнежев двор, заштићен његовом приватном војском, постепено је израстао у језгро нове администрације. Било је то преношење патријамонијалне идеје у државне оквире, што је водило делимичном стапању „јавног земаљског“ и „приватног кнежевског“ права.

Првобитне „земље“ од којих се састојала кијевска држава делимично су се поклапале с племенским групама. Тако су Кијевску земљу углавном настањивали Пољани, Новгородску Словени, а Рјазањску Вјатичи. У осталим случајевима, станиште племена било је подљено на две или више замаља. Северјани су чинили главнину становништва у Черниговској и Перејаславској земљи, Кривичи у Смоленској и Полочкој, а Драгоревичи, који су у почетку живели ко града Турова, у Кијевској, Полочкој и Черниговској земљи. Суздаљску земљу су настањивали Словени и Кривичи. Древљани су крајем једанаестог века били присједињени Кијевској земљи. Упркос прикључењу Кијевској држави, био је очуван идентитет сваке земље, осим Древљанске. Кијевска земља је била под непосредном влашћу владајућег кнеза, док је у осталим земљама кнез имао свог намесника, обично једног од синова, а сасвим ретко неког бољара.

⁵⁶ Овом списку основних појмова можемо и придодати реч „господар“ која је означавала велепоседника, власника земље и носиоца суверенитета.

⁵⁷ М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1946, стр. 274-407

Као што је већ поменуто свака земља се састојала од престонице, пригорода и сеоских области. У већини случајева, престонице су успеле да одрже водећи положај од деветог века све до монголске навале. Међутим, у неким случајевима, такмичење између двају или више градова у оквиру једне земље, које су додатно распиривали међусобни сукоби кнежева, утицало је на то да се престоница премести из једног места у друго. Тако је у Суздаљској земљи стари град Ростов на крају изгубио повлашћен положај у корист Суздаља. Ипак, ни Суздаљ није задуго остао престоница, већ је а позиција припала Владимиру.

Усложавањем кнежевске породице у свакој кнежевини и обичајем да кнежеви сваком сину дарују град као удео унутар заједничке очевине, поједине кнежевине су до почетка 13. века подељене у бројне апанаже. Јединство земље очувано је тако што су кнежеви виши по рангу потчињавали ниже, а престонице су преузимале пригороде. Оваква структура није била стабилна чиме је створен пут за даљу поделу која је свој врхунац доживела у периоду монголске окупације.

Облик државног уређења у руским земљама кијевског раздобља представљао је мешавину три класична облика. Као што знамо, у историјском погледу, облик владавине у старој Русији био је комбинација града-државе и монархијске власти кнеза. Међутим, како је кнежева снага зависила од његове дружине, убрзо се показало да је владарева наоружана пратња сама по себи утицајан чинилац.

4.1. Кнез

Може се рећи да је кнез представљао монархијски елемент у Кијевској Русији, дружина аристократски, а веће демократски. У оквиру државног апарата сваке руске земље била су заступљена сва три елемента, али до случаја до случаја, њихов међусобни однос био је различит. Крајем 12. века, монархијски елемент је оснажио у Суздаљу, аристократски у Галицији, а демократски у Новгороду.

Старословенска реч за владара је књаз. Вероватно су антски и словенски владари из шестог и седмог века били родовске и племенске старешине. С појавом Нордијаца у Русији променила се и природа кнежевске власти. Олег и његови потомци представљали су страни елемент који је владао старим племенима и градовима. До средине 10. века,

нови кнежеви чврсто су држали Кијев. Династија Рјуриковича постепено је постала нераскидиви део политичког живота у читавој Русији.⁵⁸

Народ је од кнеза очекивао да се истакне у две главне сфере, у судству и војној одбрани. У извршавању оба ова задатка кнезу је помагала његова дружина, али је врховна одговорност пала на плећа владара.

Кнез се налазио на челу извршне власти. Након преобраћења Русије у хришћанство, кнез је постао заштитник цркве, иако није уживао било каква овлашћења у погледу управљања црквом. Чини се да су први руски кнежеви сматрали Русију за своју баштину коју су могли да завештају и предају најближем сроднику. Ипак, од смрти Јарослава Мудрог, наслеђивање престола било је регулисано у складу са два, на први поглед супротна принципа: сениоратом и народним збором.⁵⁹ Док је наслеђивање по принципу старешинства текло неомето до 12. века, принцип, народног избора био је у другом плану. У овом периоду мира, долазак на престо сваког кијевског кнеза одобравао се формалном акламацијом и градског становништва.⁶⁰

Древноруска политичка и правна доктрина заснивала је особени положај кнежева на њиховој функцији представника читавог народа, као личности која у једну целину обједињује целокупно становништво. Мада су и сами законотворци, кнежеви су и ван тога имали широк простор за своје ванправне, надзаконске делатности, за које су одговарали једино пред Богом. Нико од поданика, укључујући и најкрупније бојаре, није имао право да посегне на његову личност, мада убиство у борби за власт није никаква реткост у стварном историјском окружењу кнежева.⁶¹

Међутим, чак и у овом раздобљу, градска светина знала је да подигне глас кад год би владајући кнез довео државу у опасност или би, на један или други начин, увредио народ.

Од пете деценије 12. века, приликом смена на престолу кијевско веће играло је активнију улогу. Веће је, наиме, охрабривало и поткопавало претензије различитих кандидата. Уоштено, говорећи, Кијевљани су били наклоњени Мономашичима, потомцима Владимира Мономаха, насупротив Олговичима, потомцима кнеза Олега. Међутим у неколико случајева, грађани Кијева били су спремни да прихвате неког од Олговича, али под посебним условима.

⁵⁸ М. Ф. Владимирский-Буданов, *О кнезу и кнежевској власти у Кијевској Русији*, Преснљков, 1908, стр. 36-44.

⁵⁹ С. М. Соловњев, *О правима наслеђивања престола*, Москва, 1947, стр. 25-157.

⁶⁰ А. В. Рогов, *История государства и права России IX – начала XX веков*, Москва 1995, стр. 117-199.

⁶¹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

У овом периоду сваки владар Кијева морао је да се споразуме са већем. Тада би обе стране „целивале крст“, обећавајући да ће се придржавати одредава споразума. Нажалост, није нам сачуван ниједан такав уговор, а летописи обично садрже само штуре белешке о условима споразума.

Принцип сениората у наслеђивању престола⁶² се заснивао на Јарослављевој опоруци, као и на становишту династичких интереса. Право на владавину Русијом није се сматрало привилегијом појединачног владара, колико год да је он био моћан, већ на читаве династије Рјуриковича. Сваки члан династије полагао је право на удео у заједничкој баштини. Владарска места у кнежевинама делила су се међу кнежевима у складу с њиховим положајем унутар стабла династије. Што је кнежево место у оквиру породичног стабла било више, то је он могао да претендује на важнију и богатију кнежевину. Кнез најплеменитијег порекла постојао је кнез Кијева.

Смрт било којег кнеза утицала је на оне који су држали мање важне градове, док је смрт кнеза Кијева утицала на све редом. Тада би долазило до опште прерасподеле позиција, при чему се сваки кнез пео за степеницу више. С порастом броја кнежева и даљим гранањем династије Рјуриковича, овакав систем се постепено распао. Са сваком следећом генерацијом, било је све компликованије утврдити старешинство унутар династије. Није била реткост да синовац буде старији од неколико стричева. Ситуација је постола још сложенија са увођењем правила која су требало да ублаже неслогу, најстарији син првог брата у оквиру једног кнежевског поколења био је равноправан по старешинству са својим трећим стрицем.

Принцип сениората крајем 12. века више није имао толико важну улогу у наслеђивању кијевског престола. Чак и у другим кнежевинама преовладао је баштински инстинкт и жеља сваког моћног кнеза да обезбеди кнежевину за своје наследнике. Сложеност кнежевских претензија и противзахтева распиљавала је неслогу што је често доводило до братоубилачких ратова. Дешавало се да се као врста лека у ситуацијама међусобног рата сазивали кнежевски скупови ради решавања међусобних захтева и претензија. Осим ових скупова постојао је и други метод решавања међукнежевских односа, организацијом скупова који се не темеље на родовској него на политичкој

⁶² Начело наследности престола, као један од формалноправних признака монархије, било је несумњиво изграђено још у 9. и 10. веку. Предаја власти по синовљевској линији сасвим је очигледна, а вршење државних функција кнежеви остварују као законити наследници својих претходника. У литератури се, међутим, наилази и на мишљења о нижем нивоу древноруске државности и на тврдње да је кнежевска власт у 10. веку имала много више блискости са родовском старином.

основи. Нижи кнежеви, „подручници“⁶³, морали су да се потчине већем, надређеном кнезу у свакој ситуацији. Развијањем оваквих односа, долази до касније појаве „великог кнеза“, који ће у Московској Русији у 14. и 15. веку бити главна улога у функционисању руске државе.

Од највећег значаја биле су војне и дипломатске функције кнежева. Блиски трговачки и други контакти са Византијом, поговали су преношењу на национално тло идеје владарске моћи. У уговорима са Византијом наглашен је врховни, суверени положај кнежева, који су преговоре водили у име целокупног "руског народа" и "светлих кнежева". Велику улогу има функција регулисања друштвених и политичких делатности, усмерена на постизање друштвене стабилности. Мада су у време појединих устанака кнежеви примењивали оружану силу, већ се од времена Владимира I (980-1015) запажа настојање државе да конфликте решава мирним средствима. У том погледу је утицај Цркве био веома делотворан. Кнежевска власт настоји да у очима савременика изгради повољну слику о себи и повременим додељивањем помоћи људима у нужди, сиротињи и удовицама, те бесплатним трпезама. И други облици "државне милостиње" били су веома распрострањена форма комуникације кнежевске власти са народом. Тако је, на пример, Владимир II Мономах, у Поуци коју је написао својој деци, помоћ сиротињи чак поставио у саму основу човекољубља и праведности.⁶⁴

Историјски извори, нарочито од времена Владимира I, особито наглашавају важност судске функције кнеза. Његов лични суд на "главним дверима" кнежевског двора, најшире доступан становништву, био је највиша правда и исправљао је неправде локалне кнежевске јурисдикције. У својој делатности кнез се ослањао на ужи савет, из кога ће касније настати бојарска дума. Летописи помињу и велики број управних функционера који су чинили кнежевски апарат власти. Из њиховог назива разазнаје се функција коју су обављали – чувар државног печата (печатник), руководилац лова (ловчиј), старшина трпезе (стољник).

Неки аутори сматрају да се распадањем родовских односа, војска Словена поделила на хиљаде, стотине и десетине, те да су одатле поникле дужности као што су тисјацки (тисућник), сотски (стотиник) и десјацки (десетар). Ови дужносници чинили су градску управу, заједно са кнежевским посадником – намесником у граду или одређеној области. Тисјацки је имао војне, управне, али и судске надлежности. За

⁶³ Подручник, или потчињени – „онај који је био под руком“ односно заштитом надређеног кнеза

⁶⁴ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

посадника је обично постављан или један од кнежевих синова, или неко из редова истакнутих бојара. На кнежевским земљама, управу су вршили тиуни. Војне функције су по правилу обављали припадници професионалне кнежеве дружине.

Кнежевска власт у средњовековној Русији, несумњиво је војничког порекла, настала прерастањем овлашћења и функције војсковође. Кнез каквог затичемо у најстаријим историјским изворима, оличење је чувара унутрашњег мира, са знатним судским и законодавним овлашћењима. По речима А. Соловјева, три су основе кнежевске власти у древној Русији. Једна је припадност династији одн. владајућем роду. Други њен ослонац су кнежеви дружиници. Трећи – његова економска моћ.⁶⁵

4.1.1. Кнежева дружина

До Рјуриковог доласка у Новгород 862. године, ниједно словенско племе није познавало установу дружиника, која је, иначе, у ранофеудалним друштвима западне Европе неизбежан пратилац израстања и јачања владарске власти.

Пошто су Рјурикови дружиници дошли са њим из Скандинавије, сасвим је природно да је отуда пренета и основа њихове организације. Тамо су они, код шведских викиншких племенских војсковођа (конунга) били њихова приватна војска – штитили су њихове поседе, пратили их у војним походима, убирали данак од потчињених племена, ишли у дипломатске мисије у име конунга. Са Рјуриком и његовом браћом, Синеусом и Трувором, на словенску земљу изгледа да је дошло и читаво њихово племе, па су сви одрасли и за борбу способни мушкарци самим тим постали први кнежеви дружиници.

У новим условима и на туђој земљи, установа дружиника се донекле модификује, а њихова овлашћења и однос према кнезу изграђују у складу са конкретним приликама. Нису били чврсто везани за кнеза и могли су да се врате у Скандинавију, или иду куда им је воља. Најстарији дружиници су мало живели по градовима, будући да су их мамили ратовање и ратни плен. Чак и они који би остајали у градовима као представници, органи кнежевске власти, живели су одвојено од староседелачког становништва. Та одвојеност била је не само друштвена, већ и физичка, пошто су живели у кућама које су биле груписане у центру, или сасвим ван града. Испочетка нису поседовали земљиште. Староседеоци, су оне земље које су издвајали, давали кнезу, а не његовим дружиницима.

⁶⁵ А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939. стр. 24-225

Већ у време Олега дружиници више нису племенски хомогени. У њихове редове примају се и новопридошли Скандинавци, те припадници различитих словенских и других племена. Олегово постепено ширење власти ка Кијеву још више је ослабило онај првобитан значај кнежевске дружине, пошто је он у сваком освојеном граду остављао одреде својих дружиника као потврду сопствене власти.

Такве специфичне околности нису омогућиле да дружиници одмах постану битан чинилац у изграђивању и обликовању суштине друштвене структуре и државне власти древне Русије. Живели су на кнежевој земљи, добијали од њега издржавање, задовољавали се војним походима и ратним пленом, те испочетка нису ни показивали интересовање за добијање земље или бављење другим пословима. Додуше, повремено су се упуштали у спољну трговину која је, с обзиром на ондашње високе ризике и пратеће опасности, и личила на војне походе. Трговина је, најчешће, и једина додирна тачка дружиника и староседелаца, изузме ли се то да су поједини дружиници већ могли бити управници области, судије или сакупљачи пореза. Све до кнеза Владимира I, који ће, изгледа, први почети да дружиницима додељује земљу, њих ништа није везивало за руске просторе. Често су се отискивали у удаљене крајеве и тамо ратовали за сопствени рачун. Дружиници су били не само кнежева војна сила и његови помоћници у мирнодопским пословима, већ и његови саветници. Старији чланови дружине, са којима се кнез саветовао око законодавних, управних и ратних питања, чине једну врсту сталног кнежевског савета. Из Несторовог летописа види се да су Рјурикови наследници код доношења важнијих одлука увек консултовали своје дружинике. Кнез Игор неке војне подухвате предузима на иницијативу својих дружиника. Има и других примера утицаја дружиника на одлуке кнежева. Тако Игоров син Свјатослав, упркос убеђивања своје мајке књегиње Олге, није примио хришћанство, плашећи се, по сопственим речима, подсмеха дружиника, иначе пагана.⁶⁶

Најстарији дружиници били су војне старешине – војводе. Познат је случај Свенелда, који је био војвода током три генерације кнежева – код оца (Игора), сина (Свјатослава) и унука (Јарополка). Васпитање и обука малолетних кнежева, такође су поверавани дружиницима, који су се онда називали храниоцима. Овај обичај донет је на руске просторе из Скандинавије. У име кнеза, поједини дружиници су трговали његовом робом, а улазили су и у састав дипломатских мисија. И једно и друго су изворни скандинавски обичаји. Дружиницима су, осим тога, поверавани уређивање освојених

⁶⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

територија и градова, надзор над кнежевим имањима и суђење. Укратко, они су извршавали све налоге кнеза.

У ред дружиника касније се ступало према устаљеном обреду, који се састојао у томе да је кандидат пред кнезом и дружином одговарао на њихова питања о пореклу и подвизима које је извео, показујући, при томе, своју снагу и вештину. Најбољи дружиници, који су били најближи кнезу и уживали његово највеће поверење, временом се почињу називати именом бољари. Они су превасходно учествовали у управним и саветодавним пословима. У Олеговом Уговору са Византијом, називају се "светли бољари", а Летопис их помиње под именом "мужи". За млађе чланове дружине коришћен је израз "отроки", а за дружинике који су живели на самом кнежевом двору и чинили његову телесну гарду – назив "гриди". Према дужности коју су обављали у непосредној кнежевој служби, у најстаријим руским епским песмама, помињу се поједини бољари који носе титуле кнежевог коњушара, стражара, трpezника, пехарника, вратара.⁶⁷

Под Рјуриком, дружиници су углавном били само они Варјази (Нормани) које је он повео са собом, а од времена Олега, нарочито од како се он удаљио из Новгорода 882. године, за дружинике се примају Новгородци, Кривичи и Финци. Изгледа да кнежеви Игор, Свјатослав и Владимир у састав дружине примају сваког ко је желео да им приступи. Тада су, и даље, унутар дружине Варјази били доминирајући, нарочито због тога што су, с времена на време, руску земљу преплављивали таласи њихових саплеменика из Скандинавије. Многи од њих су се, додуше, после неколико војних похода с кнезом, задовољни ратним пленом, враћали назад у Скандинавију. Ни они који су остајали да живе на руској земљи, међутим, још дуго неће бити исконски везани за њу и, тако рећи, у сваком тренутку биће спремни да је напусте. Ово се, свакако, може тумачити и великом покретљивошћу, општепознатом националном особином старих Нормана. Ситуација ће се из основа променити онда када дружиници почну да добијају земљу и да се све више и више претварају у земљопоседнике.⁶⁸

⁶⁷ А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. I, Москва 1938. стр. 63-276.

⁶⁸ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

4.2. Бољари и Бољаркса дума

У структури "земшчине" бољари имају највиши ранг. Они су припадници најугледнијих породица, главни земљопоседници и, како се веровало, по пореклу најстарији житељи градова. Приватна својина на земљишним поседима и управна овлашћења која су имали, још у најдревнијим временима их издвајају из масе других становника градова. Бољари, међутим, тада нису живели одвојено од својих словенских сународника, већ су са њима били повезани многим заједничким интересима унутар општинског уређења.

Свака улица и сваки градски кварт имали су своје бољарске родове, а суседи су их сматрали за своје вође, предводнике. Увредити бољара значило је увредити и читаву улицу, општину којој он припада, а повреда части или угледа неке улице сматрана је увреда бољарског рода који у њој живи. Са доласком варјашких кнежева 862. године, у многим је градовима однос бојара према осталом становништву претрпео знатне промене. У градовима који су и после тога задржали виши степен самосталности, трагови некадашње блискости бољара и "нижих људи" дуго ће се одржати.

Летописи помињу бољаре на новгородској земљи, говорећи о времену знатно пре Рјурикове владавине, па се израстање овог горњег друштвеног слоја временски лоцира у мало познато доба насељавања иљменских племена и оснивања града Новгорода. Словени су ове просторе практично преотимали од староседелачког финског становништва. Организација најстаријих словенских општина је таква, да је земљиште било у колективној својини, доступно за коришћење свим члановима општине. Они, дакле, нису били њени индивидуални власници. Приватну својину на земљи су, самим тим, могли да стекну вероватно само они појединци који су имали могућности и начина да је, у том процесу колонизације, не само одузму од финских или других староседелаца, већ и да је одбране од претензија претходних власника или држалаца. Самим тим су ови малобројни људи, приватни поседници, у очима својих саплеменика изгледали као "већи", утицајнији чланови њихових заједница.

И после примања хришћанства, бољари чине прву класу у руском друштву, представнике целокупне "земшчине". У летописима се већ разликују "земски бољари" и они други, "кнежевски бољари" настали из редова кнежевих дружиника. Земски бољари, за које се у неким летописима понекад употребљава и назив "огњишчањи", били су главни представници целокупног становништва, и у мирно и у ратно доба.

О пореклу и структури древноруског бојарства постоје у литератури велика разилажења појединих историчара. Једни претпостављају да су "најбољи људи" древне Русије потекли из редова трговачке аристократије, други мисле да је то војно племство, а трећи, да су се издвојили преко крупног земљопоседа, писао је још 1910. године М. Дјаконов. Надовезујући се на његова размишљања, Б. Греков вели да је несумњиво било више слојева бољара, различитог материјалног положаја и порекла, нарочито у почетном периоду древноруске државе. Тада се, по Грекову, свакако може говорити о два врстама бољара – о кнежевим дружиницима који су неко време заиста и могли живети од кнежевих неземљишних даривања, те о месном, локалном племству које је израсло из слоја земљопоседника у процесу раслојавања сеоске општине и појаве приватне својине.

Бољарска дума је представљала обавезан додатак кнежевској власти.⁶⁹ Кнез није могао да донесе или спроведе вану одлуку без одобрења бољара. Противљење дружине у новој вери мотивисало је Свјатослава да одбије да прими хришћанство. С друге стране Владимиром прелазак у хришћанску веру одобрили су бољари. Такође, они су учествовали у доношењу и кодификацији закона. У преамбули *Правде* Јарославича, поред имена кнежева помињу се и имена водећих бољара. Пристанак бољара био је неопходан и за закључивање међународних споразума. С бољарском думом кнез се консултовао и о питањима унутрашње политике.⁷⁰

У појединим случајевима, бољарска дума је деловала као врховни суд. Када је Владимирова супруга Рогенда покушала да га убије, кнез је сазвао бољаре и њима препустио да пресуде кнегињи. Иако делује необично, бољари су саветовали опрост. Кнез Свјатополк ИИ обрати се бољарима у вези с наводном завером кнеза Васиљка. Крајем 11. века па све до краја 12. века, бољари су били заступљени у кнежевским саветима.

Иако бољарска дума није била стална институција, њена надлежност и овлашћења су пре била регулисана обичајем него законом. Када би веће изабрало кнеза, пристанак се очеивао и од бољара, а када би кнез и веће закључили споразум, и бољари би се клели да ће га поштовати. Није јасно да ли је између кнеза и бољара у таквим приликама потписиван и посебан споразум.

⁶⁹ М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Киев 1907. стр. 210-378.

⁷⁰ Д. И. Беляев, *История русского законодательства*, репринт изд. из 1879, Москва 1999. стр. 119-504.

Састав бољарске думе био је неодређен. Обичај је налагао да се кнез саветује само са старим и искусним људима. Уколико би се кнез оглушио од овог правила, јавно мњење би га жестоко осудило и критиковало. У деловању бољарске думе разазнају се унутрашњи и шири круг. Унутрашњи круг чинили су водећи чланови дружине – мужи передље. У овом већу је било од три до пет чланова укључујући и тисућника који је био члан дружине вероватно због свог друштвеног положаја. Унутрашњи круг је стално заседао. Владимир Мономах је саветовао својим синовима да са својом дружином свако јутро „седну и већају“. Очигледно је мислио на припаднике ужег круга. Била је то институција која би се данас могла назвати кнежевим кабинетом.

„Кабинет“ се сматрао меродавним да претреса важне послове из области законодавства и управе, док се о питањима ширег значаја могло расправљати само на пленарним седницама думе. Њима нису присуствовали само чланови кнежеве дружине, већ и други бољари. Били су то потомци некадашњих родовских и племенских старешина, као и нове пословне аристократије која је настала у градовима. У градовима који су сачували самоуправу, на пленарна заседања такође су се позивале и изабране старешине. У 10. и 11. веку ова категорија градских већа била је позната као *градски старци*.

У 12. веку, пак, две групе су назване заједничким именом „бољари“. Вероватно је сваки бољар који је био повезан са главним градом неке земље био позиван да присуствује пленарним седницама думе. Ипак, није познато да ли су се баш сви бољари позивали. Нема доказа да је број чланова думе био ограничен законом, али можда јесте обичајем.

За разлику од кнежева, бољари су представљали затворену групу. Верном службом у кнежевској дружини способан човек је барем теоријски, могао да се домогне положаја бољара. У пракси је бољарском сину било свакако лакше да догура до високих положаја у односу на припадника нижих друштвених група.

Бољар није био у обавези да служи кнезу. Он је могао да напусти кнеза кад год пожели и ступи у службу другог. Чак и ако би као награду за своју службу добио комад земље, тај посед би (осим у Галицији) постојао његово приватно власништво, без било каквих обавеза према дародавцу. Самим тим, бољар, било да је био кнежев слушбеник или саветник, није био његов вазал. То је важна разлика у друштвеном поретку Русије и западне Европе у истом раздобљу. На данашњој територији Украјине су се појављивали одређени обичаји феудализма због страних утицаја са запада.

4.3. Веће - Скупштина становништва

Услед недостатка историјских извора, питања о саставу, надлежности и стварној моћи градских скупштина градова, веома су сложена, а одговори се, уместо да разрешавају толике непознанице, најчешће претварају у нове хипотезе. Највише се зна о новгородској градској скупштини, па су многи истраживачи, применом аналогije, та сазнања проширивали и на описивање скупштина других градова.

Неспорно је да корени народних зборова код Словена, ма како се на конкретним просторима звали, задиру у најдубљу старину, односно у време за које немамо писане историјске изворе. Свакако су у некаквој органској вези са традицијама родовских, племенских, а касније и сеоских самоуправа. Древноруски летописи помињу таква окупљања када говоре о 11. и 12. веку, али је то увек узгред и без нарочитог задржавања на самој суштини ових колективних тела. Повест древних времена први пут говори о састанку једног градског већа описујући састанак житеља Белгорода који су 997. године већали о решавању судбине свога града, тада опседнутог непријатељима. Да ли су ови скупови директан продужетак племенских скупштина, или су се рађали управо у градским условима, питање је од чијег одговора зависи и општа оцена нивоа развоја друштвеног и политичког уређења древне Русије. Велики број истраживача сматра да су у раду градских скупштина (већа⁷¹) учествовали сви слободни становници града, пунолетни мушкарци, да су одлуке доношене само једногласно, да је састанцима руководила управа града и да су највећи утицај на већима остваривали "виши људи". Наилази се и на мишљење да скупштина бира и потврђује кнеза, те да на предлог кнеза решава о рату и миру, ванредним порезима и општој мобилизацији. У сваком случају, од места до места, стварна власт веча зависила је од односа снага између њега и кнеза, што ће се нарочито јасно видети у периоду удеоних кнежевина.⁷²

Резимирајући обимну литературу о градским вечима, која повремено и сам назива народним скупштинама, Б. Греков долази до неколико закључака који уједно одражавају мишљење и још неких научника. Не сумња да веће потиче из родовског уређења, али са израстањем државне власти древноруске државе, оно губи суштинску

⁷¹ Реч веће, рус. *Вече*, одговара француској речи *parlement* и дословно означава место где људи говоре, тј. Већају о државним пословима и проблемима заједнице. Сви слободни људи у граду имали су право да учествују у заседању већа. Веће није било стална институција, окупљања већа су била повремена и сазивала су се од прилике до прилике обично на пијацама или градским трговима, звоњавом градског звона.

⁷² Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

основу свога постојања. Јака власт кијевског кнеза не оставља – по Б. Грекову – много простора за делатност веча, односно за кнежево договарање са народом. Он се ограничава углавном на саветовање са сопственом дружином.

Већа су много чешћа појава на северозападу, у Новгороду, Пскову и Полоцку, што је резултат другачијих друштвених односа. Тамо је племство било узело власт у своје руке и у свом интересу ограничило власт кнежева; није, међутим, могло да затре народне скупштине, већа, нити да их претвори у оруђе својих интереса.⁷³

У тим кнежевинама, веће би се са одређеном резервом, могло назвати и дефинисати као општа скупштина становништва града. Право гласа су имали само мушкарци који су били главе породица. Гласови кнежева узимали су се у обзир само ако је мушкарац живео самостално, а не у домаћинству свога оца. Обичаји су налагали да се одлуке доносе једногласном већином. Чак и ако је постојала мањина која се противила ставу већине, она је том ставу морала да се повинује. У моментима када није постојала убедљива већина, две струје су могле сатима да се расправљају, а и неретко чак и потуку. У тим случајевима одлуке се нису доносиле. Већем је председавао градоначелник, односно митрополит или епископ, а веома често и сам кнез.⁷⁴

Из приложеног можемо закључити да је Веће имало важну улогу у формирању државне односно градске политике у Русији, а степен власти коју је веће уживало разликовало се од града до града.

4.4. Сабори

Почев од владавине синова Јарослава Мудрог, ради заједничких одлука повремено су сазивани феудални сабори на којима су кнежеви усаглашавали политику, разматрали нека питања законодавства, одлучивали о закључењу мира итд. До данас није пронађен ниједан извор који би разоткрио да ли су сабори имали утврђен састав, и на чију иницијативу су се сазивали. Нејасно је и њихово место у политичкој структури руске државе. Према неким истраживачима, личили су на зачетке сталешких скупштина, будући да су их чинили представници бојара, градова, свештенства и "свих људи". Неки сабори решавали су и питања престолонаслеђа, као нпр. 1187. године у галицијској земљи, или 1211. године у суздаљској.

⁷³ Б. Греков, *Кијевска Русија*, превео Мирослав Брандт, Напријед, 1962. стр. 347-364.

⁷⁴ В. И. Сергеевич, *Вече и князь*, Москва 1867. стр. 46-312.

Према времену и поводу сазивања, има основа да се сабори древне Русије пореде са аналогним саветовањима у западној Европи. Из тога се извлачи претпоставка да би ова тела еволуирала у право сталешко представништво, да није дошло до монголског разарања градова и нарушавања природног развоја сталежа. Према овом гледишту, ниво политичког развоја Русије до монголске владавине, посматрано и преко сабора, био је идентичан западноевропском.⁷⁵

Први сабор, колико се зна, био је сазван одмах после смрти Јарослава Мудрог 1054. године. Сабор 1100. године у Уветичу разматрао је питање земљопоседа, Сабор 1101. решава проблеме рата и мира, Долобски сабор 1103, одлучује о ратовању с Половцима. Знаменити Сабор 1097. у Љубечу, формално је озаконио политичку раздробљеност земље, одредивши да "сваки кнез држи своју очевину". Последњи општеруски сабор држан је, по својој прилици, уочи битке на реци Калка 1223. године.

4.5. Сеоско властелинство

Од доба кнеза Владимира и примања хришћанства, села су или "земска", тј. она која постоје на сопственој земљи, или кнежевска, манастирска и црквена, или су, пак, припадала другим земљопоседницима. Сва су имала општинско уређење. Слободни људи који су се настањивали по селима, прихватили су обавезе према власнику земље – земској општини, кнезу, манастиру, бојару или другом земљопоседнику. Сви су становници чинили једну класу сељаштва која се називала "смерди", или једноставно "општини", чланови сеоске општине. Изузетно ретко, власници села су ту настањивали своје робове који би, тада, живели међу слободним становницима. Земљорадња је основно занимање, али су постојала и села пчелара, риболоваца, села која су се бавила лађарством и превозењем копног робе трговаца од једног места до другог. За села између Западне Двине и Дњепра, поуздано се зна (из Уговора кнеза Ростислава са Ригом 1150. године) да су уз сопствену материјалну одговорност и колективно јемство превозили руску и немачку робу, те да су чак имали и своја "превозничка удружења", у којима се за учлањење плаћала извесна накнада.⁷⁶

Од давнина, села су у целини потчињена "свом" граду, као што су, уосталом, и млађи градови у свему били потчињени старијем. Сва сеоска имања, узета у целини као

⁷⁵ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

⁷⁶ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36..

сеоска општина, припадала су "земшчини" овог или оног града. Зато села нису могла да буду "пребацивана" од једне "земшчине" другој. Кнежеви и други власници земље, прелазећи на друго место, такође нису могли да "пренесе" своју власт над селом. Та својина власника над селом или насељем, међутим, није укидала права сеоске "земшчине" на земљи на којој су живели. Селом, ма на чијој земљи да се налазило, управља сопствени сеоски општински збор и сеоски старешина изабран од стране самих сељака. Уз сеоског старешину, постојали су и службеници које је у село слао његов власник, али су њихове надлежности ограничене на економска питања. Управа је остајала искључиво у рукама сељака⁷⁷ и њихових изабраних старешина.⁷⁸

Основни центар изворног уређења словенског становништва био је град. Он је и одбрамбена тврђава и тачка обједињавања оног племена које је, незнано када, подигло тај град. Зато се често и читава област називала по граду, као нпр. новгородска, ростовска или суздаљска земља. Сва насеља око града била су или "градска села" или су, пак, припадала самим грађанима, њиховим људима или најамницима. У најдревнија времена, словенско племе које би на запоседнутој земљи подигло први град и наставило да проширује своју територију, подизало је и нове градове. Они су се, као творевина првог града, називали пригород и имали тесне везе са старијим градом, својим оснивачем. Млађим градовима управљале су старешине које би им одређивао старији град. Одлуке скупштине старијег града апсолутно су важиле и у пригороду, а кнез кога би признао старији град, беспоговорно је прихватан и у свим његовим пригородима.

Из најстаријег града управљало се читавом земљом на којој живи једно племе, па су и сва остала насеља потчињена њему. Унутрашње уређење градова до доласка варјашких кнежева било је слично. То је, условно речено, једна велика општина, састављена од савеза мањих општина, улица. Улица је имала свог изборног старешину, своје судије, свој збор. Градовима су, до доласка варјашких кнежева, управљали изборни органи из редова најстаријих мужева. Њих је бирало само градско становништво на својим зборовима, скупштинама. Над градском скупштином пригорода стајала је скупштина старијег града. Нека словенска племена, као нпр. Древљани, истовремено са народном скупштином, имала су и кнежеве. Изворно уређење, међутим, после доласка Рјурика и његове браће, у потпуности ће задржати само Новгород. У другим градовима,

⁷⁷ Сеоски становници називају се смердима. Једну групу чине они који живе на општинској земљи, а другу они који живе на земљи приватних поседника. Неки истраживачи сматрају да су само први били слободни сељаци у правом смислу речи, а да су се други већ налазили у неком статусу зависности од свог земљопоседника.

⁷⁸ В. И. Любимов, *Смерд и холоп*, Москва 1941. стр. 71-203.

одн. племенским центрима Источних Словена, власт градске скупштине као дотадашњег врховног органа, прећи ће на кнеза. Градске скупштине нису укинуте, али ће се сазивати ретко – или када је кнез одсутан, или у неким ванредним приликама.⁷⁹

⁷⁹ Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд, 2000, стр. 3-36.

ЗАКЉУЧАК

Иако упознати са византијским, односно римским правом, руски правници нису безрезервно прихватили све његове норме. Напротив, показали су знатну независност од својих византијских учитеља, што је само по себи доказ високог нивоа правне науке у Кијевској Русији. Руси су прихватили оно што им се чинило корисним за руско право, а одбацили су или модификовали све што су сматрали неспојивим с руским приликама. Они су тако у озакоњењу камате на позајмице следели принципе византијског права, то јест, уј овом случају римског права. Као што је добро познато, западњачки закони у овом раздобљу који су били под утицајем цркве нису признавали законитост камате на позајмице, што се сматрало зеленашењем. Док су, с једне стране, прихватили византијске правне образце (нпр, око позајмица), руски правници нису усвојили смртну казну и телесно кажњавање из византијске традиције. У сваком случају, када византијски приручници приписују бичевање или друге облике физичког кажњавања, Правда их замењује новчаним глобама по принципу – колико удараца бичем толико гривни. У овоме се огледа „лични печат“ правника Кијевске Русије, што их одваја од правника из осталих европских држава тог доба.

Руска Правда и *Псковска грамота* до данас привлаче пажњу многих правника и истраживача. Од тада па до данас не престаје интересовање за ове правне зборнике прве организоване Руске државе. *Псковска грамота* је у целини први пут објављена на основу Воронцевског преписа 1847. године. Научна литература о *Псковској судној грамоти* уопште не заостаје за литературом о *Руској правди*. Најбоља студија о *Псковској судној грамоти*, која је обухватила и резултате свих претходних истраживања, објављена је 1980. године од стране Ј. Г. Алексејева. *Псковска судна грамота*, слично Руској правди, није записана за време владавине само једног владара. И она у том смислу представља "свод закона" који су сукцесивно доношени још од времена кнеза Александра Невског (почетак 13. века) па све до прве половине 15. века. Ј. Г. Алексејев је текст *Псковске судне грамоте* који је дошао до нас назвао "*трећом редакцијом грамоте*".

Државно уређење средњовековних руских држава је и данас тема многих и истраживачих радова. Сама чињеница да у материјалним изворима из тог доба постоје облици „демократског“ одлучивања и повољнији положај жена, говори нам пуно о развијености такве државе. Нажалост, чести сукоби кнежева, као и монголска најезда стопаирају природно узлазни ток руске државничке и правне мисли, тако да можемо само претпостављати у ком смеру би се развило руско право и држава.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. А. Зализняк, *Древненовгородский диалект*, Москва 2004.
2. А. В. Ђорђевић., *Уговори облигационог права Русије од XI-XV века*, Универзитет у Нишу, Правни факултет, Ниш 2013.
3. А. В. Рогов, *История государства и права России IX – начала XX веков*, Москва 1995.
4. А. Е. Пресняков, *Лекции по русской истории*, т. I, Москва 1938.
5. А. Соловјев, *Предавања из историје словенских права*, Београд 1939.
6. Б. Греков, *Кијевска русија*, превод Мирослав Брандт, Напријед, 1962.
7. В. Г. Владимирович, *Кијевска Русија*, Утопија, Београд 2013.
8. В. И. Любимов, *Смерд и холоп*, Москва 1941.
9. В. И. Сергеевич, *Вече и князь*, Москва 1867.
10. В. О. Кључевски, *Историја Русије*, превео с руског Др Милорад Ђирковић, Београд-Подгорица 1997.
11. Д. Николић, *Древноруско словенско право*, Београд 2000.
12. Д. Николић, А. Ђорђевић, *Законски текстови старог и средњег века*, Ниш 2011.
13. Д. И. Беляев, *История русского законодательства*, репринт изд. из 1879, Москва 1999.
14. М. Б. Свердлов, *От Закона Русского к Русской Правде*, Москва 1988.
15. М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской правды*, Москва 1953.
16. М. Н. Тихомиров, *Древнерусские города*, Москва 1946.
17. М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Киев 1907.
18. М. Ф. Владимирский-Буданов, *О кнезу и кнежевској власти у Кијевској Русији*, Преснљков, 1908.
19. Н. Суворов, *Учџбеник церковного права*, Москва 1912.
20. Л. В. Черепнин, *Новгородски берестяные грамоты как исторический источник*, Москва 1969.
21. Л. В. Черепнин, *Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда, в книге Древнерусское государство и его международное значение*, Москва 1938.
22. Л. М. Марасинова, *Новые псковские грамоты XIV-XV веков*, Москва 1966.
23. С. В. Иошков, *Руска Правда*, Москва 2007.
24. С. В. Юшков, *Общественно-политический строй и право Киевского государства*, Москва 1949.
25. С. В. Юшков, *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, Москва 1939.
26. С. М. Соловњев, *О правима наслеђивања престола*, Москва, 1947.
27. Ю. Г. Алексеев, *Псковская судная грамота, текст, коментарий, исследование*, Псков 1997М. Н. Тихомиров, *Пособие для изучения Русской Правды*, Москва 1953.

Биографски подаци о кандидату

Тасић Катарина рођена је 22.07.1993.године, у Јагодини. Завршила је гимназију „ Светозар Марковић“ у Јагодини, након чега уписује Правни факултет Универзитета у Београду, на ком стиче диплому и звање дипломираног правника. Након завршетка студија, проводи две године у Основном суду у Јагодини, где обавља приправнички стаж, под руководством ментора – судије у кривичноправној материји. Године 2021.уписује мастер академске студије на Правном факултету Универзитета у Нишу, ужа историјскоправна област. Запослена је у средњој економско – трговинској школи „ Славка Ђурђевић „, у Јагодини, као наставник правне групе предмета.

Summary

The structure of the work consists of five parts. In addition to the introductory and concluding parts, the work consists of three parts. Based on the study of relevant professional and domestic literature, certain issues that are important for understanding the subject of research, more specifically the legal sources of Kievan Russia and the state organization of the medieval Russian states, were considered. The basic institutes of Russian legislation and the sources of Russian medieval law, according to which Kievan Russia was organized, are defined. In the second part of the work, the history of the creation of the Russian state is presented, with an emphasis on the creation of Kievan Russia, as the bearer of Russian national and state consciousness, which throughout history has been shown as the foundation of all Russian states. In the third part of the work, the state organization of ancient Russia, i.e. medieval Russian city-states and principalities, is presented. Within this part, it is shown the way in which the executive, legislative and judicial power functioned in medieval Russia, exactly by applying the shown legal sources, namely, explained legal sources, more precisely to what extent written sources, and to what extent customs, influenced the daily life of Russian medieval population. In the last part of the paper, concluding considerations are presented with an emphasis on Russian law and legal sources, within which the importance of the existence of law in all forms of state and social arrangements is additionally shown.

Key words: - *legal sources of Kievan Russia; state organization of medieval Russia*

**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ
ШТАМПАНОГ И ЕЛЕКТРОНСКОГ ОБЛИКА МАСТЕР РАДА**

Име и презиме аутора мастер рада: **Тасић Катарина**

Наслов мастер рада: *Извори права и државно уређење средњовековне Русије*

Ментор: **проф.др. Александар Ђорђевић**

Изјављујем да је електронски облик мастер рада у pdf формату истоветан штампаном облику, који сам предао/ла Правном факултету Универзитета у Нишу.

У Нишу, _____

Потпис аутора

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ И ОДОБРАВАЊУ ОБЈАВЉИВАЊА МАСТЕР РАДА

Изјављујем да је мастер рад, под насловом: *Извори права и државно уређење средњовековне Русије*

пријављен и одбрањен на Правном факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да овај мастер рад у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се овај мастер рад чува у библиотеци и објави на сајту Правног факултета Универзитета у Нишу, са подацима о датуму одбране и комисији пред којом је рад брањен.

Аутор мастер рада: **Тасић Катарина**

У Нишу, _____

Потпис аутора
